

บทที่ 2

แนวคิดทางปรัชญาเกี่ยวกับเรื่องวิญญาณ

ในบทนี้จะกล่าวถึงแนวคิดเรื่องวิญญาณที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน เพื่อเป็นการศึกษาและวิเคราะห์ถึงแนวความคิดที่เชื่อเรื่องการมีอยู่ของวิญญาณ โดยจะศึกษาภายในขอบเขตที่กำหนดเอาไว้ คือ ความหมาย ธรรมชาติ ประเภท และหน้าที่ของวิญญาณตามที่มีปรากฏอยู่ในแนวคิดของนักปรัชญาท่านต่างๆ ที่ได้ให้แนวคิดเกี่ยวกับวิญญาณเอาไว้ ทั้งทางด้านตะวันตกและทางด้านตะวันออก เพื่อให้ช่วยต่อการศึกษาทำความเข้าใจ ผู้วิจัยจึงแบ่งการอธิบายออกเป็น 4 กลุ่มความคิดด้วยกัน กลุ่มที่หนึ่ง จะเป็นแนวคิดเกี่ยวกับวิญญาณของมนุษย์ยุคบุพกาล กลุ่มที่สอง จะเป็นแนวคิดเกี่ยวกับวิญญาณของนักปรัชญาในทางตะวันตก กลุ่มที่สาม จะเป็นแนวคิดเกี่ยวกับวิญญาณนักปรัชญาตะวันออก และกลุ่มที่สี่ จะเป็นแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องวิญญาณของนักปรัชญาไทยที่ท่านสนใจ และได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับวิญญาณเอาไว้

2.1. ความเชื่อเรื่องการมีอยู่ของวิญญาณของมนุษย์ยุคบุพกาล

คนในสมัยโบราณสนใจเกี่ยวกับปัญหาการมีอยู่ของวิญญาณเป็นอย่างมาก ภายหลังที่มีความเชื่อแน่ว่าวิญญาณมีอยู่จริง ต่างก็เพียรพยายามค้นคว้า ศึกษาเรื่องของวิญญาณอย่างสืบเนื่องติดต่อกันเรื่อยมา เรื่องราวของวิญญาณจากคนรุ่นหนึ่ง ถูกถ่ายทอดไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง จนกลายเป็นเรื่องมีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นตามกาลเวลาที่ผ่านไป จนเกิดทฤษฎีเกี่ยวกับวิญญาณมากมาย อาทิเช่น เกิดความเชื่อขึ้นมาว่าวิญญาณเท่านั้นเป็นอมตะ วิญญาณมีอยู่ในจักรวาล ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อมนุษย์เข้าใจว่าตนเองก็มีวิญญาณ ชีวิตของสัตว์ทุกชนิดบนโลกนี้รวมทั้งปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ภูเขา แม่น้ำ ท้องทะเล ก็ต้องมีวิญญาณ และยังมีความเชื่อต่อไปว่า วิญญาณของสิ่งมีชีวิตจะต้องกลับมาเกิดอีก และชีวิตหลังความตายมีอยู่จริง ความเชื่อดังกล่าวนี้นำไปสู่การมีพิธีกรรมเกี่ยวกับศพของผู้ตายในรูปแบบต่างๆ ทฤษฎีเกี่ยวกับวิญญาณที่เกิดขึ้นมาตลอดเวลาอันยาวนานอย่างต่อเนื่อง เป็นผลมาจากความเพียรพยายามของมนุษย์ ที่จะทำความเข้าใจในธรรมชาติที่แท้จริงของวิญญาณ การศึกษาเรื่องราวของวิญญาณได้ก้าวหน้าไปเรื่อยๆ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด จนเกิดลัทธิความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณขึ้นตามมา ความเชื่อในแต่ละลัทธิเป็นการชี้ให้เห็นถึงความพยายามที่จะหาคำตอบและอธิบายในเรื่องดังกล่าว

ความคิดเช่นนี้ได้สืบทอดอยู่ในจิตใจของอนารยชนตลอดมา และเขาอาจนำเรื่องนี้มาใคร่ครวญเรื่อยไปโดยไม่มีข้อเท็จจริงทางปฏิบัติมาทำให้ต้องหยุดคิดหรือคิดไปอย่างอื่น การเชื่อว่ามีวิญญาณแยกออกจากร่างกาย เป็นความคิดทางทฤษฎีขั้นแรกสุดของวิวัฒนาการแห่งปัญญา และ

เพราะการเชื่อว่าวิญญาณแยกออกจากกายที่ไทยเราเรียกว่า ขวัญ เช่นนี้ จึงเกิดปัญหาทางศาสนาตามหลังมา¹ ด้วยเหตุที่มนุษย์เชื่อเช่นนี้เองจึงเกิดมีประเพณีการฝังศพ และประเพณีการฝังศพก็คือประเพณีที่มนุษย์เชื่อว่าชีวิตหลังความตายนั้นยังมีสิ่งหนึ่งที่เหลืออยู่ ดังนั้นก็คือวิญญาณ จึงก่อให้เกิดลัทธิวิญญาณนิยม (Animism) และลัทธิบูชาบรรพบุรุษ (Ancestor Worship) ขึ้นมา ซึ่งจะได้ให้รายละเอียดต่อไปนี้

2.1.1. ลัทธิวิญญาณนิยม (Animism)

1. ความหมาย

คำว่า Animism ที่แปลว่าวิญญาณนั้น มาจากรากศัพท์ภาษาละตินว่า Anima ซึ่งแปลว่าวิญญาณ ภาษาอังกฤษใช้คำว่า Soul (โซล) บ้าง Spirit บ้าง คำว่า Soul หมายถึงวิญญาณที่อยู่ภายในกายที่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นตัวตนแท้ของคน เป็นฐานของชีวิต เป็นอมตะไม่รู้จักตาย ส่วนจิต หรือ Mind หมายถึงคุณลักษณะต่างๆ ของ Soul อีกทีหนึ่ง เช่น ความรู้ ความรู้สึก ความคิด เป็นต้น Spirit นั้นโดยทั่วไปหมายถึงสิ่งที่ออกจากร่างไปแล้ว และไปอยู่ในโลกแห่งวิญญาณ²

2. ธรรมชาติของวิญญาณ

พวกวิญญาณนิยม (Animism) มีความเชื่อว่าวิญญาณมีอยู่มากมายสามารถที่จะช่วยเหลือและทำร้ายมนุษย์ได้ ความเชื่อนี้เป็นความเชื่อแรกเริ่มของมนุษย์³ จึงอาจกล่าวได้ว่าในยุคแรกๆ ของโลกมนุษย์มีความเชื่อว่าวิญญาณมีอยู่จริงในร่างกายมนุษย์ และจะไม่แตกสลาย เมื่อร่างกายได้ถึงแก่ความตายไปแล้ว วิญญาณจะออกจากร่างกาย และเดินทางไปสู่โลกของวิญญาณ จึงทำให้มนุษย์ยุคบุกเบิกมีความเชื่อมั่นว่าชีวิตของภูตผีมีอยู่จริง อะไรเป็นสาเหตุที่ทำให้มนุษย์ตั้งแต่ยุคแรกๆ ทั่วโลกต่างมีความเชื่อเช่นนี้

จากการศึกษาประวัติศาสตร์ของมนุษย์มีการค้นพบว่า เจ้ามมนุษย์ภาพสะท้อนของมนุษย์ และลมหายใจเข้าออกของมนุษย์เอง เป็นเรื่องที่มนุษย์ไม่เข้าใจ เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มนุษย์สงสัยว่า สิ่งเหล่านี้คืออะไร และคิดว่าเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับวิญญาณของตัวเอง แต่สิ่งที่มนุษย์ตั้งแต่ยุคแรกๆ บนโลกนี้ต่างมีความเชื่อในเรื่องการมีอยู่ของวิญญาณได้แก่เรื่องความฝัน และ

¹สมักร นูราวาส. ปัญญาวิวัฒน์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, 2540. หน้า 8.

²แสง จันทรงาม. ศาสนศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2534. หน้า 254.

³ The New Encyclopædia Britannica in 30 Volumes. Encyclopaedia Britannica, Inc. Printed in U.S.A., 1968. Volume 1. p. 922.

การมองเห็นในมโนภาพขณะฝัน ซึ่งมนุษย์มองเห็นหรือคิดว่าตนมองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ในขณะที่หลับ เพราะในขณะที่ตนหลับไปนั้น วิญญาณของคนได้ออกไปพบสิ่งต่างๆ รวมทั้งไปพบผู้ที่ได้ตายจากไปแล้ว วิญญาณจึงมีอยู่จริงและแยกออกจากร่างกายได้ ความฝันนั้นมีลักษณะของภาพความเป็นจริง และมนุษย์ทุกคนก็เคยฝันเห็นผู้ตายไปแล้วด้วยกันทั้งนั้น ด้วยเหตุนี้เองมนุษย์ตั้งแต่ยุคบุพกาล เมื่อฝันเห็นผู้ที่ตายไปแล้ว จึงมีความเชื่อมั่นว่า ผู้ที่ตนฝันเห็นนั้นยังมีชีวิตอยู่ ดังนั้น ความฝันจึงเป็นจุดกำเนิดของความเชื่อในเรื่องการมีอยู่ของวิญญาณ วิญญาณจึงเป็นอมตะ และชีวิตหลังความตายมีอยู่จริง⁴

ชาวพื้นเมืองในทวีปออสเตรเลีย ซึ่งถือกันว่าเป็นคนป่าที่มีระดับสติปัญญาต่ำที่สุด มีความเชื่อว่าวิญญาณจะออกจากร่างกายไปเมื่อถึงแก่ความตาย วิญญาณจะเดินทางไปในดินแดนของวิญญาณแล้วก็จะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก แต่ชาวพื้นเมืองเดิมของออสเตรเลียเผ่า กานานจิ (Gnanji) มีความเชื่อว่าวิญญาณที่มีอยู่ในร่างกายของสตรีจะสูญสลายไปเมื่อสตรีผู้นั้นถึงแก่ความตาย ยิ่งไปกว่านั้นโดยทั่วๆ ไปแล้ว ชาวพื้นเมืองเดิมออสเตรเลียยังมีความเชื่อว่า ขนาดของวิญญาณที่รอคอยการกลับมาเกิดใหม่ มีขนาดเล็กไม่โตกว่าเมล็ดทราย⁵

ชาวเกาะในหมู่เกาะ โซโซเอตี้ (Society Islands) ซึ่งเป็นเกาะที่อยู่ในมหาสมุทรแปซิฟิกได้ มีความเชื่อว่าวิญญาณของคนตายมีความรู้ถึงเหตุการณ์ในอนาคต และวิญญาณจะนำเอาความรู้มาแจ้งให้ผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ทราบ และเชื่อว่าที่อยู่ของวิญญาณบนร่างกายของมนุษย์อยู่ตรงบริเวณช่องทวาร⁶

3. ประเภทของวิญญาณ

คนในสมัยโบราณมีการแบ่งวิญญาณออกเป็น 3 ชนิดใหญ่ด้วยกัน คือ

1. วิญญาณในอากาศ

วิญญาณในอากาศได้แก่วิญญาณที่สิงสถิตอยู่ในอากาศหรือในปรากฏการณ์ต่างๆ ที่อยู่เบื้องบน เช่น ก้อนเมฆ พายุ พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาวต่างๆ เดิมทีเคยมีวิญญาณในอากาศก็คงเป็นวิญญาณในอากาศแท้ๆ เกิดจากความเชื่อที่ว่ามี “วิญญาณ” สิงสถิตอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ทั้งที่เคลื่อนไหวได้ ทั้งที่เคลื่อนไหวไม่ได้ ต่อมาภายหลังวิญญาณของคนที่ยายแล้วก็ไปอยู่บนท้องฟ้าได้ และได้รับการเลื่อนฐานะเป็นเทพเจ้าในเวลาต่อมา

2. วิญญาณบนแผ่นดิน

วิญญาณบนแผ่นดิน หมายถึง วิญญาณที่สิงสถิตอยู่ในปรากฏการณ์ต่างๆ บนแผ่น

⁴ ธนู แก้วโอภาส. ศาสนาโลก. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ล่อจิก, ม.ป.ป. หน้า 19-20.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

ดิน เช่น ดินไม้ ภูเขา ก้อนหิน ถ้า แม่น้ำ ลำธาร บ่อ บึง ไร่ นา ป่า เป็นต้น ไม่มีหลักฐานแสดงไว้แน่นอนว่าวิญญาณเหล่านี้มาจากไหน แต่โดยทั่วไปเชื่อกันว่าวิญญาณเหล่านี้เป็นวิญญาณของสิ่งต่างๆ โดยตรง เกิดขึ้นและถึงสถิตอยู่บนสิ่งนั้น ตัวอย่างเช่น ความเชื่อเรื่อง “นางไม้” ของไทย แม้ว่าต้นไม้จะถูกตัดลงไปแล้ว นางไม้หรือนางตะเคียนก็ติดตามไปอยู่ที่เรือนนั้นด้วย ในทำนองเดียวกัน คนหลายชาติก็เชื่อว่ามี “นางเงือก” ซึ่งเป็นผลผลิตของทะเลและเป็นบริวารของเจ้าทะเล

3. วิญญาณของคนตายไปแล้ว

ในบรรดาวิญญาณทั้ง 3 ประเภท วิญญาณของคนตายดูเหมือนจะมีความสำคัญและมีบทบาทใกล้ชิดกับมนุษย์มากที่สุด เพราะวิญญาณประเภทนี้ไปจากมนุษย์ ซึ่งเป็นญาติมิตรของคนที่ยังไม่ตายคือมีชีวิตอยู่ การตายจากไปของคนที่ยังรักกัน จึงก่อให้เกิดความสั่นสะเทือนทางอารมณ์อย่างรุนแรง ความเชื่อของคนเกี่ยวกับวิญญาณของคนตายจึงมีความรุนแรงและชัดเจนยิ่งกว่าวิญญาณประเภทอื่นๆ⁷

นอกจากนี้ก็ยังมีคนหลายเผ่าในยุคโบราณที่มีความเชื่อเรื่องประเภทของวิญญาณแตกต่างกันออกไป เช่น

ชาวอินเดียนแดงเผ่าอปาเช่ ตระกูลชิริกาฮัว (Chiricahua) เชื่อว่าวิญญาณมีอยู่ 3 ประเภท

1. วิญญาณประเภท Gods ซึ่งเป็นวิญญาณของเทพเจ้า วิญญาณประเภทเหล่านี้ไม่ค่อยแจ่มชัดนักและค่อนข้างอยู่ห่างไกลจากชีวิตของมนุษย์
2. วิญญาณประเภท Spirits ซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับมนุษย์มากกว่าเทพเจ้า เช่น วิญญาณแห่งภูเขา ผู้ดูแลภูเขาและสัตว์ป่าทั้งปวง
3. วิญญาณประเภท Ghosts ซึ่งเป็นวิญญาณที่น่าหวาดกลัวกันมาก เชื่อว่าวิญญาณคนตายไปแล้วจะไปในโลกวิญญาณได้คืน และจะกลับมาเยี่ยมคนมีชีวิตอยู่ในความฝันเป็นครั้งคราว คนที่ฝันเห็นคนตายจะเกิดความหวาดกลัวมาก เพราะเชื่อว่าในไม่ช้าตนก็จะตายเหมือนกัน⁸

ชาวทามิบนเกาะนิวกินี (New Guinea) มีความเชื่อว่ามนุษย์มีวิญญาณ 2 ดวง โดยเชื่อว่าวิญญาณดวงหนึ่งยาว อีกดวงหนึ่งสั้น วิญญาณดวงยาว คือ เภา ส่วนวิญญาณดวงสั้นจะไม่ออกไปจากร่างกายมนุษย์เลยจนกว่าจะตาย ยิ่งไปกว่านั้นยังมีความเชื่อว่าวิญญาณที่ออกไปจากร่างจะวนเวียน

⁷ แสง จันทรงาม. ศาสนศาสตร์. หน้า 257- 258.

⁸ Ralph L. Beals and Harry Hoijer. An Introduction to Anthropology. . New York: The Macmillan Company. 8th printing, 1958. pp. 477 – 479.

อยู่ใกล้ๆ กับศพของผู้ตายอยู่ชั่วขณะหนึ่ง ภายหลังจากนั้นก็เดินทางไปยังแลมโบม (Lamboam) ซึ่งเป็นอาณาจักรของวิญญาณชั่วขณะ⁹

ในความเชื่อเดิมของชาวแอฟริกันหลายศาสนาด้วยกัน มีความเชื่อว่ามนุษย์มีวิญญาณ 2 วิญญาณ หรือมากกว่า 2 วิญญาณ ในแอฟริกาตะวันตกมีความเชื่อว่ามีวิญญาณของร่างกาย และ วิญญาณของวิญญาณ ชาวแอฟริกันบางเผ่ามีความเชื่อว่าร่างกายของมนุษย์แต่ละคนมีวิญญาณบุรุษ (Male Soul) อยู่ เป็นวิญญาณเหลวๆ และมีความรุนแรง นอกจากนั้นแล้วก็มีวิญญาณสตรี (Female Soul) เป็นวิญญาณสุภาพและมีแต่ความดี วิญญาณทั้ง 2 ประเภทนี้สถิตอยู่บนร่างกายของมนุษย์ทุกคน¹⁰

ชาวแอฟริกันเผ่า ยอรูบา (Yoruba) มีความเชื่อว่าผู้ชายมี 3 วิญญาณ วิญญาณหนึ่งอยู่ที่ศีรษะ วิญญาณหนึ่งอยู่ที่กระเพาะอาหาร และอีกวิญญาณหนึ่งอยู่ที่หัวแม่เท้า

ชาวฮัวซา (Huasa) แห่งไนจีเรีย และชาวบาวิลลี (Bavilli) แห่งคองโกเหนือมีความเชื่อว่า มนุษย์มี 4 วิญญาณ ความเชื่อว่าบนร่างกายมนุษย์มีวิญญาณตั้งแต่ 2, 3 หรือ 4 ปรากฏว่าเป็นความเชื่อโดยทั่วไปของชาวแอฟริกันบริเวณต่างๆ ¹¹

4. หน้าที่ของวิญญาณ

เมื่อมนุษย์เชื่อว่าวิญญาณมีอยู่จริง ปัญหาที่ตามมาก็คือว่าแล้ววิญญาณทำหน้าที่ของมันอย่างไรบ้าง เท่าที่ศึกษาพบว่า มนุษย์ยุคบุพกาลมีความเชื่อในหน้าที่ของวิญญาณแตกต่างกันออกไป วิญญาณหลังจากที่ออกจากร่างไปแล้ว จะต้องไปตามหน้าที่ของตน ดังนี้

1. ต้องติดตามผู้ที่มาพาเอาวิญญาณไปยังห้องพิจารณาความในโลกอื่น หลังจากนั้น วิญญาณก็จะถูกลงโทษ หรือได้รับความดีความชอบ แล้วแต่พฤติกรรมที่ได้กระทำมาเมื่อยังมีชีวิตอยู่
2. ต้องเดินทางไปสู่อาณาจักรของวิญญาณโดยลำพัง ในขณะที่เดินทางไปจะต้องคอยหลบหลีกจากการถูกลอบทำร้ายของพวกอสูรหรือปีศาจ(Demon) จนกว่าจะถึงอาณาจักรของวิญญาณ ผลการกระทำความดีหรือความชั่วที่อยู่บนโลก อาจจะไม่มีอิทธิพลการเดินทางไปยังอาณาจักรของคน

3. ต้องเดินทางไปยังเกาะๆ หนึ่ง หรือถ้าแห่งหนึ่งหรือไม่ก็เดินทางไปยังป่าแห่งหนึ่ง ซึ่งสถานที่ดังกล่าวนี้อยู่ไม่ไกลจากบ้านเดิมบนโลกมากนัก ในสถานที่วิญญาณเดินทางไปอยู่นั้นจะมีภูติผีปีศาจร่วมอยู่ด้วย

⁹ ธนู แก้วโอภาส. ศาสนาโลก. หน้า 20.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23 – 24.

4. ต้องวนเวียนอยู่ใกล้หลุมฝังศพหรือบ้านที่คนเคยอยู่ และจะต้องติดต่ออย่างใกล้ชิดกับประชาชนในหมู่บ้านของตน
5. ต้องอยู่กับร่างกายของคนในขณะที่ทำพิธีฌาปนกิจ หลังจากนั้นจึงเดินทางไปสู่ดินแดนของยมโลกแล้วไม่กลับมาอีก
6. ต้องกลับมาเกิดใหม่ หรือเดินทางเข้าไปอยู่ในร่างของคนใดคนหนึ่งทันทีทันใด ภายหลังจากที่เจ้าของร่างเดิมสิ้นชีวิตลง¹²

2.1.2. ธรรมเนียมบรรพบุรุษ (Ancestor Worship)

พิธีการบูชาบรรพบุรุษนั้น ซึ่งส่วนมากเป็นบิดามารดาหรือปู่ย่าตายาย ที่ตายไปแล้ว มนุษย์โบราณเข้าใจว่าผีบรรพบุรุษเหล่านั้นจะยังคงเป็นผู้ปกครองคอยดูแลความทุกข์สุขของบรรดาลูกหลานญาติพี่น้องอยู่เสมอ¹³ อันเนื่องมาจากความสัมพันธ์ทางจิตใจของคนในครอบครัวเป็นความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งมาก แม้แต่ความตายก็ไม่สามารถจะตัดสายสัมพันธ์นี้ได้ ในหลายกรณีความสัมพันธ์กลับเหนียวแน่นขึ้นเมื่อคนรักตายลง เพราะเมื่อเขาตายไปแล้วเขาก็ไม่สามารถจะแสดงพฤติกรรมเสียหายที่จะมาทำลายความสัมพันธ์ได้ คนเป็นจึงนึกคนตายในแง่ดีเป็นส่วนมาก ความรักอาลัยนี้เองทำให้เกิดความเชื่อว่า ผู้ตายยังอยู่ในรูปของผีหรือวิญญาณ เมื่อวิญญาณยังอยู่ก็ต้องมีการปฏิบัติต่อวิญญาณในลักษณะต่างๆ ก่อนอื่นก็ต้องกำหนดที่อยู่ให้วิญญาณ บางวัฒนธรรมก็กำหนดให้อยู่ภายในบ้านเรือนนั่นเอง เช่น ทำหิ้งให้อยู่หรือให้อยู่ที่ยอดเสาเอกบ้าง ที่ซุ้มประตูบ้าง บางวัฒนธรรมก็สร้างอาคารขนาดเล็ก (spirit house) ให้อยู่ภายในอาณาบริเวณบ้านเรือน บางวัฒนธรรมก็ให้อยู่ที่หลุมฝังศพ ซึ่งตกแต่งไว้เป็นอย่างดี บางวัฒนธรรมก็ให้อยู่ตามศาลหรือที่สร้างไว้ตามหัวไร่ปลายนา เมื่อมีที่อยู่แล้วก็จะมีการปฏิบัติบำรุงโดยวิธีให้ข้าว น้ำและดอกไม้รูปเทียน บนบานศาลกล่าวเป็นประจำหรือเป็นครั้งคราว

ถ้าผู้ตายเป็นหัวหน้าครอบครัว ฐานะของเขาในโลกวิญญาณก็จะสูงเด่นยิ่งขึ้น ลูกหลานยังมีชีวิตอยู่ก็จะเชื่อว่าเขายังอยู่และคอยดูแลสวัสดิภาพของลูกหลานอย่างใกล้ชิด แมกซ์ มุลเลอร์ (Max Muller) เห็นว่า การบูชาบรรพบุรุษนี้อาจจะนำไปสู่แนวคิดเรื่องพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ เขาเขียนไว้ว่า “มนุษย์ตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มาแล้วได้ค้นพบว่ามิอะไรบางอย่างในพ่อแม่และในบรรพบุรุษซึ่งมิใช่ “มนุษย์ธรรมดา” แต่มีลักษณะ “เหนือมนุษย์” เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ดังนั้น จึง

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 26-27.

¹³ เดือน คำดี. ศาสนาศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. 2541, หน้า 22.

มีการอนุรักษ์ชื่อของท่านไว้ ทำพิธีระลึกถึงท่าน บันทึกคำพูดของท่านไว้ จนคำพูดเหล่านั้นได้กลายเป็นบทบัญญัติที่มีอำนาจแบบกฎหมายไป เมื่อความทรงจำเกี่ยวกับพ่อ ปู่ ปู่ทวด และบรรพบุรุษที่ห่างไกลออกไปเริ่มเลือนลางลง นามของท่านก็เริ่มจะมีรังสีแห่งศาสนาอ่อนๆ เข้ามาห่อหุ้ม บรรพบุรุษทั้งหลายจึงไม่ใช่มนุษย์ธรรมดาอีกต่อไปแล้ว ก็เข้าใกล้ความเป็น “อภิมนุษย์” เข้าไปทุกที และอยู่ในฐานะไม่ห่างไกลจากเทพเจ้า¹⁴

1. ธรรมชาติของวิญญาณ

จากความเชื่อในเรื่องวิญญาณ ภูตผี ปีศาจ ของคนที่ตายแล้ววิญญาณคงอยู่และวิญญาณที่ยังไม่สูญสลายนี้ยังคงมีอำนาจ มีความศักดิ์ สามารถที่จะคลั่งคลุ้มคลั่งให้คุณให้โทษแก่นมนุษย์ได้ ลูกหลานที่ยังต้องการให้วิญญาณของบรรพชนที่ล่วงลับไปแล้ว เช่น วิญญาณของปู่ ย่า ตา ยาย คู่ครองพวกตน และคลั่งคลุ้มให้ได้รับความสุข ความก้าวหน้า ก็จะต้องประกอบพิธีบวงสรวงหรือเซ่นไหว้ให้วิญญาณของผู้ตายเหล่านั้นพอใจมากที่สุด ดังนั้น พิธีกรรมจึงเกิดขึ้นตามมาในรูปแบบต่างๆ มากมาย ซึ่งขึ้นอยู่กับแนวความคิดของคนในสมัยนั้นจะคิดขึ้นมาให้คนในสังคมยอมรับและปฏิบัติตาม และพิธีกรรมในแต่ละสังคมก็อาจจะแตกต่างกันออกไป ก็ขึ้นอยู่กับความเชื่อที่ยอมรับว่าเป็นวิธีที่ดีที่สุด¹⁵

การบูชาบรรพบุรุษจึงเป็นการเชื่อว่าวิญญาณของญาติพี่น้องที่ตายไปไม่สูญสลายไปไหน ยังวนเวียนอยู่กับครอบครัว ดวงวิญญาณนั้นจะออกจากร่างไปแล้วต้องเที่ยวอยู่ คอยดูแลความสุขความทุกข์ของลูกหลานอยู่ บางคราวมนุษย์ก็เชื่อกันต่อไปว่าเมื่อถึงเวลาที่กำหนด ดวงวิญญาณนั้นจะกลับเข้ามาสู่ร่างเดิม กลับมาเกิดใหม่ มนุษย์แต่โบราณเชื่อกันอย่างนี้¹⁶

ดังนั้น ธรรมชาติของวิญญาณตามทัศนะของลัทธิบูชาบรรพบุรุษ มีความเชื่อว่าวิญญาณเป็นอมตะ ไม่สูญสลาย และจะล่องลอยไปแสวงหาร่างใหม่เพื่ออาศัย

2. ประเภทของวิญญาณ

วิญญาณตามที่ปรากฏอยู่ในความเชื่อของลัทธิบูชาบรรพบุรุษนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ชนิด คือ

1. วิญญาณที่เราให้ความเคารพเพราะความเกรงกลัว

โดยเกรงกลัวว่าดวงวิญญาณนั้นๆ จะมาทำร้ายลูกหลานข้างหลัง จึงมีการทำพิธี

¹⁴ แสง จันทรงาม. ศาสนาสาตร์. หน้า 265 – 266.

¹⁵ วิไล เพียรพิจารณา. ประวัติและผลงานของนักปรัชญาอินเดีย. ปทุมธานี: วิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาลงกรณ์, 2529. หน้า 17-18.

¹⁶ เสฐียร พันธงชัย. ศาสนาเปรียบเทียบ. พิมพ์ครั้งที่สี่. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534. หน้า 30.

เคารพบูชา เพื่อให้ดวงวิญญาณเหล่านั้นเกิดความพอใจ และจะไม่มาทำร้ายคน

2. วิญญาณที่เคารพบูชาเพราะความกตัญญูรู้คุณ

ในเรื่องดังกล่าวได้มีหลักฐานมาจากการขุดค้นลงไปใต้ และที่ฝังศพบางแห่งที่พบทางทวีป ยุโรปตอนเหนือ นักโบราณคดีได้พบวิธีการฝังศพไว้อย่างหนาแน่น นำก้อนอิฐใหญ่ๆ มาวางทับไว้ เหมือนหนึ่งจะไม่ยอมให้เคลื่อนไหวไปทางไหนได้ หลุมฝังศพในอียิปต์ตอนบน สูงขึ้นไปถึงอาฟริกาตอนเหนือสุด ภาพในหลุมฝังศพมีเครื่องประดับประดาตกแต่งอย่างวิจิตรพิสดาร แสดงถึงการเคารพบูชา ให้เกียรติ และให้ความสุขแก่ศพ หรือดวงวิญญาณของศพนั้นด้วยความกตัญญูรู้คุณอย่างสูงสุด ยิ่งเป็นหลุมฝังศพของพระเจ้าแผ่นดินแต่ละหลุมมีความงามเหมือนกับวังงาม ๆ หลังหนึ่ง¹⁷ ด้วยการที่มนุษย์มีการเคารพบูชากราบไหว้บรรพบุรุษนี้เอง ได้กลายมาเป็นมูลเหตุให้เกิดเทพเจ้าหรือพระเจ้าประจำตระกูล และพระเจ้าประจำครอบครัวขึ้นอีกประเภทหนึ่ง เทพเจ้าเหล่านั้น คือ ดวงวิญญาณของบรรพบุรุษนั่นเอง

การเคารพนับถือวิญญาณบรรพบุรุษมีในระหว่างชาวอินเดียแดงหลายเผ่า เช่น ชาวอินเดียแดงเผ่ายาควิ (Yaqui) และเผ่ามาโยแห่งภาคตะวันตกเฉียงเหนือของเม็กซิโกถือว่า คนที่ตายไปแล้วยังเป็นสมาชิกของครอบครัวตามเดิม มีการประกอบพิธีกรรมต่างๆ เพื่อให้วิญญาณบรรพบุรุษกลับมากินอาหารที่เตรียมไว้ให้ พิธีทุกอย่างต้องมีการสวดมนต์ภาวนาให้คนตาย ครอบครัวที่อ่านหนังสือได้จะมีสมุดรายชื่อคนตายเก็บไว้ที่หิ้งบูชาของบ้านเรือน เวลาสวดมนต์จะมีการเอ่ยชื่อบรรพบุรุษเหล่านี้ด้วย และจะมีการสวดพิเศษสำหรับชื่อที่ถูกกลืนเลื่อนไปแล้ว วิญญาณคนตายไม่มีอำนาจมากมายนัก แต่สามารถสร้างความเดือดร้อนให้ถ้าถูกละเลยและสามารถจะเป็นตัวแทนเจรจากับนักบุญทั้งหลาย และเทพเจ้าในป่าด้วย ที่แปลกก็คือว่าคนเหล่านี้เชื่อว่าเด็กที่เกิดใหม่คือวิญญาณของบรรพบุรุษมาเกิด ดังนั้นจึงมีความเชื่อในวัฏจักรแห่งการเกิด การตายแล้วก็เกิดใหม่อีก¹⁸

ชาวมองโกลก็มีการเคารพวิญญาณเช่นเดียวกับจีน แต่ชาวจีนมีพิธีกรรมในการบูชาละเอียดกว่า ต่อมาภายหลังการบูชาบรรพบุรุษได้เข้ามาผสมกลมกลืนกับการบูชาสวรรค์หรือเทพเจ้าแห่งท้องฟ้า โดยถือว่าเทพเจ้าแห่งสวรรค์ผู้สูงสุดนั้นหาใช่ใครไม่ ได้แก่บรรพบุรุษของพระเจ้าจักรพรรดินั่นเอง ลัทธิบูชาบรรพบุรุษได้แพร่เข้าไปในญี่ปุ่นและได้รับการต้อนรับเป็นอย่างดี ต่อมาลัทธิบูชาบรรพบุรุษได้เข้ามาผสมกลมกลืนกับศาสนาชินโตอย่างสนิท

ชาวมองโกลในไซบีเรียถือว่าวิญญาณของบรรพบุรุษเป็นพลังอำนาจอันยิ่งใหญ่ประเภทหนึ่งต่างหากจากเทพเจ้า แต่ก็เคารพบูชาและปรนนิบัติทั้งวิญญาณบรรพบุรุษและเทพเจ้า โดยถือว่าเป็นตัวแทนในโลกเช่นเดียวกัน แต่ชาวมองโกลเผ่าตุงกูซเคารพนับถือบรรพบุรุษมากกว่า เวลาฝนฟ้า

¹⁷ เรื่องเดียวกัน. หน้า 30.

¹⁸ Ralph L. Beals and Harry Hoijer. An Introduction to Anthropology. p. 500.

ไม่ตก เขาจะทำพิธีบูชาขอฝนพอบเป็นพิธีตามธรรมเนียมเท่านั้น แต่จะวิงวอนขอความช่วยเหลือจาก
วิญญาณบรรพบุรุษอย่างจริงจัง¹⁹

3. หน้าที่ของวิญญาณ

วิญญาณของหัวหน้าเผ่าของกษัตริย์และของนักรบคนสำคัญมักจะได้รับเคารพนับ
ถือเป็นพิเศษเสมอ วิญญาณเหล่านี้อยู่ในฐานะเกือบเท่าหรือเท่าเทพเจ้า และยังเอาใจใส่สวัสดิการของ
เผ่าอย่างใกล้ชิด จะมีการเข้ามาทรงแจ้งข่าวสารและให้คำแนะนำต่างๆ แก่คนในเผ่าของตน บางครั้ง
ก็ถึงกับปรากฏตัวช่วยในการรบกับเผ่าอื่นที่เป็นศัตรู²⁰ วิญญาณของท่านเหล่านั้นจึงทำหน้าที่ในการ
คอยตรวจตราดูสารทุกข์สุขของลูกหลานทั้งหลายว่า มีความเดือดร้อนอย่างไร และหากเป็นไปได้
วิญญาณเหล่านั้นก็จะช่วยเหลือให้พ้นจากความเลวร้ายเหล่านั้น

ดังนั้น แนวคิดเรื่องการเคารพบรรพบุรุษที่ยึดถือและปฏิบัติกันอยู่ทุกวันนี้ ก็เนื่องมา
จากความเชื่อว่าวิญญาณของบุคคลที่ตายจากไป ยังคงวนเวียนอยู่ไปได้ไปไหน แต่จะคอยอำนวย
ความสุขหรือความทุกข์ให้ก็ได้ หากเราปฏิบัติต่อวิญญาณนั้นไม่ถูกต้อง จึงก่อให้เกิดพิธีกรรมมาก
มายที่เกี่ยวกับคนตายทั้งในตะวันตกและตะวันออกดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

2.2. ความหมายของวิญญาณในปรัชญาตะวันตก

นักปรัชญาตะวันตกได้ให้ความหมายของวิญญาณเอาไว้หลายนัยด้วยกัน และนัยของ
ความหมายเหล่านั้นก็แตกต่างกันออกไป หรือบางศัพท์ก็มีนัยที่ใกล้เคียงกัน หรือมีความหมายที่ตรง
กันก็มี ซึ่งในที่นี้จะนำมาแสดงไว้พอให้เห็นถึงคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันกับวิญญาณ หรือบางทีก็
ใช้แทนกันได้บ้างโอกาส ดังนี้

1. **ไซคี (Psyche)** ตามความหมายเดิมในภาษากรีก หมายถึงลมหายใจ (Breath) ที่มี
ความหมายอย่างนั้นเนื่องจากเกิดการสังเกตเห็นว่า ลมหายใจเป็นลักษณะเด่นของการมีชีวิต สิ่งที่มี
ชีวิตย่อมมีลมหายใจ และด้วยเหตุที่ยังมีลมหายใจก็หมายความว่ายังมีชีวิต ฉะนั้น จึงเรียกลมหายใจที่
เป็นเครื่องหมายแห่งการมีชีวิตว่า ไซคี และต่อมา ไซคี ก็มีความหมายกว้างออกไปอีก ใช้เรียกว่า
ชีวิต (Life) ก็ได้ และยังมีความหมายถึงสิ่งที่แยกออกจากชีวิต หรือที่เรียกว่าผี (ghost)²¹

¹⁹ E. Washburn Hopkins. Origin and Evolution of Religion. Varanasi: Bharatiya Vidya
Prakashan, Indian Edition, 1979. p. 83 – 84.

²⁰ แสง จันทรงาม. เรื่องเดียวกัน. หน้า 267.

²¹ The Encyclopedia of Philosophy. New York: Macmillan Publishing Co., Inc. & The
Free Press, Reprint Edition 1972. p. 512.

2. **ไมนด์ (Mind)** คำนี้ถูกนำมาใช้ในฐานะเป็นคำคู่กับคำว่าร่างกาย (Body) ลักษณะของไมนด์จึงเป็นเรื่องของความคิด (Thought) ความปรารถนา (Wish) และความรู้สึก (Feeling) ลักษณะดังกล่าวนี้มีกระบวนการเกิดขึ้นอยู่ภายใน ซึ่งไม่ปรากฏออกมาภายนอกเลย และคนอื่นก็ไม่สามารถมองเห็นได้ ลักษณะเช่นนี้เราเรียกว่าไมนด์ ลักษณะของไมนด์จึงมีหน้าที่ในการคิด แต่ไม่กินเนื้อที่ ผิดกับร่างกายที่กินเนื้อที่ แต่ไม่อาจที่จะคิดได้²²

แนวคิดเรื่องร่างกายกับจิต (Body-Mind) ถือว่าเป็นรากฐานที่สำคัญของปรัชญาตะวันตกเกี่ยวกับเรื่องการคงอยู่ของมนุษย์หลังความตาย เพราะในเมื่อจิตกับร่างกายไม่ใช่สิ่งเดียวกันแล้ว ในเวลาที่คนเราตายลงก็แสดงว่าร่างกายเท่านั้นที่ดับสูญ แต่จิต (Mind) หรือวิญญาณ (Soul) จะยังอยู่และเป็นอมตะ

3. **โซล (Soul)** ในความหมายของกรีกโบราณหมายถึงวิญญาณดั้งเดิมของมนุษย์ ในทางศาสนา โซล หมายถึง วิญญาณที่มีตัวตน (ผี เทวดา) มนุษย์เราเชื่อว่าหลังจากที่ตายแล้วยังจะต้องมีชีวิตตัวตนมีรูปร่างเหมือนเมื่อยังไม่ตาย สภาพของชีวิตตัวตนรูปร่างที่มีอยู่หลังความตายไปแล้ว นั่นแหละที่เขาเรียกว่า โซล

4. **สปิริต (Spirit)** มีความหมายหลายนัย เช่น หมายถึง สิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ (Supernatural Being) ที่มีอยู่ในมนุษย์ สามารถแยกออกจากร่างกายได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเวลาตาย จึงก่อให้เกิดความเชื่อและการปฏิบัติต่อวิญญาณของคนที่ตายไปแล้ว²³ หรือหมายถึงความกล้าหาญ (Courage) ความเข้มแข็ง (Vigor) ความมีชีวิตชีวาในการทำงาน (Liveliness) ก็ได้

5. **เนาส์ (Nous)** หมายถึง ความคิด ความมีเหตุผล โฮเมอร์ (Homer) ยุคก่อนโสเครติสให้ความหมายว่า หมายถึงจิต หรือการทำหน้าที่ต่างๆ ไปของจิต หมายถึงความรู้ หรือเหตุผล²⁴ อนักซาโกรัส (Anaxagoras) อธิบายว่า เนาส์เป็นพลังงานซึ่งทำให้สิ่งต่างๆ เคลื่อนไหว ทำให้เกิดโลกขึ้นเป็นพลังงานที่มีความนึกคิดที่มีเหตุผล มีความเป็นระเบียบ ความงดงามและความกลมกลืนของจักรวาลล้วนแสดงให้เห็นว่า เกิดมาจากพลังงานที่มีเหตุผล

6. **คอนเชียสเนส (Consciousness)** มีความหมายว่า การรับรู้สิ่งต่างๆ ร่วมกัน คำว่า Conscious ในภาษาละตินมีความหมายว่า รู้พร้อมกับคนอื่น มีส่วนร่วมในความรู้ (Knowing with

²² Ibid., p. 337.

²³ Encyclopedia Britannica. Encyclopedia Britannica, Inc. Printed in the U.S.A., Volume 21, 1972. p.42.

²⁴ Ibid., p. 525.

other, Participating in knowledge) จอห์น ลอค ให้ความหมายเอาไว้ว่า การรับรู้สิ่งที่ผ่านเข้ามาทางจิตของคนเรานั้นเรียกว่า คอนเชียสเนส (Consciousness)²⁵

7. ฮาร์ท (Heart) มีความหมายได้หลายนัย เช่น หมายถึง อวัยวะส่วนหนึ่งของร่างกายที่ทำหน้าที่สูบฉีดโลหิตส่งไปตามระบบต่างๆ ของร่างกาย หรืออีกความหมายหนึ่ง คือ ศูนย์กลางแห่งอารมณ์ทั้งหลาย (Center of Emotional) เช่น ความกล้าหาญ ความคิด และสติปัญญา²⁶

2.2.1. วิญญาณในทัศนะของนักปรัชญา

1. ความหมาย

เมื่อกล่าวถึงคำว่า “วิญญาณ” ชาวกรีกยุคโบราณจะมีความคิดว่าวิญญาณเป็นภาพจำลองของร่างกายเหมือนกับลมหายใจที่ออกมาจากร่างกาย วิญญาณอาจจะมียู่อต่อไปภายหลังจากที่ตายไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นปรัชญาหรือวรรณคดีของกรีกเชื่อว่าสารัตถะที่ให้ชีวิตและมีฐานะเท่าเทียมกับพระผู้เป็นเจ้าซึมแทรกอยู่ในธรรมชาติ และปรากฏอยู่ในตัวมนุษย์ สิ่งนั้นคือวิญญาณ วิญญาณจึงเป็นต้นตอของชีวิตและความเฉลียวฉลาด

เฮราคลิตุส (Heraclitus: ก่อนคริสตกักราช 540-470) นักคิดชาวกรีกให้ความหมายว่า วิญญาณคือชีวิตมนุษย์ มีลักษณะเป็นละอองไฟละเอียดอ่อน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับวิญญาณของโลก ซึ่งเป็นไฟในตัวของมนุษย์ มีการรวมตัวที่แตกต่างกัน มีชีวิต มีเหตุผล²⁷ นั้นหมายความว่า ความรู้โดยเหตุผลเข้าถึงความจริงมากกว่าทางผัสสะ การแปรสภาพเท่านั้นเป็นจริง “สัต” (being) เป็นมายา ทุกสิ่งเปลี่ยนแปลงไปอยู่ “แบบ” และรูปร่างใหม่ ไม่มีสิ่งใดตายตัว การแปรสภาพมีสองลักษณะคือ การเกิดและการสิ้นสุด หากการนอนหลับเป็นจุดกึ่งกลางแห่งเส้นทางไปสู่ความตาย “เมื่อเรานอนหลับ อยาตนะทุกส่วนหยุดทำงาน ไฟภายนอกจะมาถึงเราได้โดยทางปราณเท่านั้น ดังนั้น เมื่อเรานอนหลับ เราจะขาดเหตุผลและความรู้สึก”²⁸

เดโมคริตุส (Democritus : ก่อนคริสตกักราช 460-370) เป็นนักสสารนิยมให้ความหมายว่า วิญญาณของมนุษย์หรือสัตว์เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตนแต่เป็นกลุ่มของปรมาณู (Atom) มีความ

²⁵ Ibid., p. 191.

²⁶ The Encyclopedia of Religion. Volume 5-6. New York: Simon & Schuster Macmillan, Copyright 1995. p. 234.

²⁷ D.J.O. Connor. A Critical History of Western Philosophy : Early Greek Philosophy. London: Colier-Macmillan Limited, 1964. pp. 4 – 5.

²⁸ ปรีชา ช้างขวัญยืน. ปรัชญากรีก. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2514. หน้า 42.

สามารถในการคิด การมีความรู้สึก สิ่งที่มีชีวิตจะมีวิญญาณของปรมาณูแทรกอยู่จึงเป็นวัตถุกายภาพ ซึ่งประกอบด้วยอะตอมที่เป็นสสารมีปฏิกิริยาต่อกันตามกฎกลศาสตร์²⁹ ข้อความนี้เป็นการยืนยันว่า วิญญาณนั้นเป็นอะตอมซึ่งมีลักษณะที่แทรกกับร่างกาย ดังนั้น ทฤษฎีของเดโมครีตัส จึงให้ความหมายของวิญญาณว่าเป็นสภาวะที่ประกอบด้วยอะตอมที่มีลักษณะเช่นเดียวกับอะตอมของความร้อน และปรากฏอยู่กับชีวิตและร่างกายของมนุษย์ และภายหลังที่ร่างกายของมนุษย์แตกดับแล้ว อะตอมดังกล่าวก็จะแยกไปจากร่างกาย โดยไม่มีสิ่งใดเป็นเป็นหลักที่จะให้ร่างกายรวมกันอีกต่อไป³⁰

พลาโต (Plato: ก่อนคริสตศักราช 514) ให้ความหมายว่า วิญญาณเท่านั้นที่เป็นตัวคิด ให้ร่างกายทำโน้นทำนี้ เพราะร่างกายคิดไม่ได้ วิญญาณรวมตัวอยู่ได้โดยความคิด³¹ วิญญาณเป็นตัว การของชีวิตและการเคลื่อนไหวของมนุษย์

อริสโตเติล (Aristotle: ก่อนคริสตศักราช 384-322) ได้แสดงทัศนะเรื่องวิญญาณไว้ใน งานนิพนธ์เรื่องว่าด้วยวิญญาณ (On the Soul) เป็นการศึกษาเกี่ยวกับ “Psyche” ซึ่งมักแปลเป็น ภาษาอังกฤษว่า “Soul” ในงานดังกล่าวอริสโตเติลได้เสนอทัศนะไว้ดังนี้

คำว่า “วิญญาณ” หมายถึงหลักการของชีวิต (Life Principle)³² และคำว่า “ชีวิต” หมายถึงความสามารถในการรับอาหารเจริญเติบโตและเสื่อมสลายไป³³ ตามคำจำกัดความนี้ ดันไม้ เป็นสิ่งมีชีวิต เพราะสามารถดูดซับอาหาร เจริญเติบโตแล้วเสื่อมไป เนื่องจากดันไม้มีการเจริญเติบโต ดังนั้นดันไม้จึงมีวิญญาณ

เซนต์ ออกัสติน (St. Augustine: คริสตศักราช 353) ให้ความหมายว่า วิญญาณเป็นเรื่อง ของความทรงจำ (remembering) ซึ่งก่อให้เกิดความคิด ความรู้ และความเข้าใจ

²⁹ ภคินิตย์ เพชรปาลิวงค์. แนวคิดเรื่องจิตในปรัชญาเดคาร์ต. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540. หน้า 11.

³⁰ D.J.O. Conner. A Critical History of Western Philosophy. p. 12.

³¹ จ้านง ทองประเสริฐ. ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏ, 2533. หน้า 246.

³² Guthrie, W.K.C., A History of Greek Philosophy. Cambridge University Press, 1990. p. 277.

³³ Ibid., pp. 282 - 283.

เซนต์ โทมัส อะไควนัส (St. Thomas Aquinas: คริสตศักราช 1225 –1274) ได้ให้ความหมายว่า วิญญาณเป็นรูปฟอร์มที่เป็นแก่นสารของร่างกายคือเป็นหลักการและพลังงานที่สำคัญต่อชีวิตดวงวิญญาณเป็นหลักการเบื้องต้นแห่งการบำรุงรักษาเพนนาการ การเคลื่อนไหว และการเข้าใจ³⁴

เรเน่ เดการ์ต (Rene Descartes: คริสตศักราช 1596-1650) ได้ให้ความหมายของคำว่า “วิญญาณ” เอาไว้ว่า

1. สิ่งที่เกิดและความสำคัญของจิตวิญญาณทั้งหมดคือการคิด
2. สัตว์ไม่มีคุณสมบัติของจิตในลักษณะเดียวกับมนุษย์
3. กายและจิตเป็นสาระที่แตกต่างกัน และเป็นสิ่งตรงข้ามกัน โดยสิ้นเชิง
4. ความมีอยู่ของจิตวิญญาณไม่ได้ขึ้นอยู่กับความมีอยู่ของกาย
5. หน้าที่ของจิตไม่เกี่ยวข้องกับกาย แต่จะทำงานสัมพันธ์กันที่ต่อม pineal ของ

สมอง³⁵

2. ธรรมชาติของวิญญาณ

โดยแนวคิดทั่วไปของนักปรัชญาในสมัยโบราณ โดยเฉพาะนักปรัชญาฝ่ายจิตนิยมจะเชื่อวิญญาณมีสภาพเป็นอมตะ ไม่มีวันตาย เมื่อออกจากร่างที่ตายไปแล้วก็จะเดินทางไปหาร่างใหม่หรือสถานที่ใหม่ เช่น

ในทัศนะของพลาโตมองว่า วิญญาณแต่ละส่วนมีธรรมชาติที่แตกต่างกัน และบางทีก็ขัดแย้งกันอย่างตรงกันข้าม นี่เป็นต้นเหตุแห่งการขัดแย้งที่เกิดในจิตใจมนุษย์ เหตุผลบอกให้เขาทำอย่างนี้ แต่อารมณ์หรือความต้องการส่วนลึกเรียกร้องให้เขาต้องทำสิ่งที่ขัดกับเหตุผล ความขัดแย้งภายในเช่นนี้เนื่องจากมาจากเหตุที่ว่าวิญญาณแต่ละส่วนมีธรรมชาติที่แตกต่างกัน จึงต่างพยายามดึงอีกฝ่ายให้คล้อยตามตนเอง ซึ่งเขาได้แบ่งธรรมชาติของวิญญาณไว้ดังนี้

1. ธรรมชาติแห่งเหตุผล

วิญญาณแห่งเหตุผลมีธรรมชาติแห่งการใช้เหตุผล จึงทำให้มนุษย์สามารถค้นพบเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิตและเชิญชวนตนเองให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายนั้น เหตุผลเป็นที่มาของมโนธรรมในใจซึ่งทำให้มนุษย์ได้ชื่อว่าเป็นสัตว์ประเสริฐ และนอกจากนี้พลาโตยังเชื่อว่าวิญญาณแห่งเหตุผลเป็นวิญญาณอมตะ จึงสามารถอยู่ได้โดยไม่ต้องอาศัยกายเนื้อ

2. ธรรมชาติแห่งเจตนารมณ์

³⁴ จ้านง ทองประเสริฐ. ปรัชญาตะวันตกสมัยกลาง. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2534. หน้า 246.

³⁵ ภคินิตย์ เพชรปาลิวงค์. เรื่องเดียวกัน, หน้า 40 – 41.

วิญญาณแห่งเจตนารมณ์มีธรรมชาติในการสร้างอารมณ์สะท้อนใจต่างๆ เช่น ความโกรธ ความรัก และสร้างอุปนิสัยต่างๆ เช่น ความกล้าหาญ ความใฝ่สูง เป็นต้น สมรรถภาพของวิญญาณส่วนนี้มีลักษณะเป็นกลาง คือ สามารถพาคนเราไปสู่เป้าหมายตามที่เหตุผลชักนำ แต่บางครั้งก็พาออกนอกทางตามคำชักจูงของวิญญาณแห่งความต้องการ

3. ธรรมชาติแห่งความต้องการ

วิญญาณแห่งความต้องการมีอำนาจทำให้เกิดความต้องการ ซึ่งเทียบเท่ากับคำว่าสัญชาตญาณในภาษาอังกฤษ ดังนั้น ความต้องการอาหาร ความต้องการทางเพศ และความต้องการความเพิกเฉลทางกายอื่นๆ เกิดมาจากสมรรถภาพของวิญญาณแห่งความต้องการ อำนาจแห่งความต้องการมักจะเดินสวนทางกับอำนาจแห่งเหตุผล นี่เองคือสาเหตุสำคัญแห่งความขัดแย้งภายในจิตมนุษย์

อริสโตเติลก็มองว่าวิญญาณมีธรรมชาติเป็นอมตะเช่นกัน เขากล่าวว่า “วิญญาณสามารถแยกจากร่างกายได้ แยกดับไม่ได้ และไม่รวมกับร่างกาย...เมื่อวิญญาณถูกปลดปล่อยเป็นอิสระจากเงื่อนไข(ร่างกาย)ปัจจุบัน วิญญาณก็ปรากฏตามที่แท้จริงและไม่มากไปกว่านั้น วิญญาณที่อยู่ตามลำพังนี้เป็นอมตะและมีอยู่นิรันดร์”³⁶

3. ประเภทของวิญญาณ

พลาโตได้แบ่งวิญญาณออกเป็น 2 ประเภท ด้วยกัน คือ

1. วิญญาณแห่งเหตุผล (Rational Soul) เป็นวิญญาณที่จุติจากโลกแห่งมโนคติมาประจำอยู่ในกายเนื้อ พระเจ้าทรงสร้างวิญญาณส่วนนี้ให้เป็นอมตะ
2. วิญญาณไร้เหตุผล (Irrational Soul) เป็นวิญญาณที่ประจำอยู่กับร่างกาย เกิดและดับพร้อมร่างกาย จึงไม่เป็นอมตะ เทพเจ้าเป็นผู้สร้างร่างกายและวิญญาณส่วนนี้ของมนุษย์ ยิ่งไปกว่านั้นวิญญาณส่วนที่สองยังถูกแบ่งย่อยออกเป็น 2 ส่วนคือ

ก. วิญญาณฝ่ายสูง เรียกว่าวิญญาณแห่งเจตนารมณ์ (Spirited Soul)

ข. วิญญาณฝ่ายต่ำ เรียกว่าวิญญาณแห่งความต้องการ (Appetitive Soul)

รวมความวิญญาณของมนุษย์มีอยู่ 3 ส่วนด้วยกัน คือวิญญาณแห่งเหตุผล วิญญาณแห่งเจตนารมณ์ และวิญญาณแห่งความต้องการ ควรกำหนดว่ามนุษย์เท่านั้นที่มีวิญญาณครบทั้งสามส่วน สัตว์มีวิญญาณสองส่วนหลัง ในขณะที่พืชมีวิญญาณแห่งความต้องการอย่างเดียว สิ่งที่ทำให้มนุษย์ต่างจากสัตว์ก็คือเหตุผล เพราะมนุษย์เท่านั้นที่มีวิญญาณแห่งเหตุผล

³⁶ พระราชวรมณี (ประยูร ธมมจิตโต). ปรัชญากรีกบ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก. พิมพ์ครั้งที่สี่. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2542. หน้า 246.

อริสโตเติล มองว่าสรรพสิ่งทั้งหลายจะพัฒนาตัวมันเองตลอดเวลา โดยเกิดจากสภาวะที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม สิ่งที่อยู่เบื้องหลังคือ “สสาร” ที่ไม่สามารถจะแยกออกจาก “แบบ” ได้

วิญญาณและร่างกายก็เช่นเดียวกัน แม้จะแตกต่างกันก็ไม่สามารถแยกจากกันได้ แต่ละส่วนก็เป็นสำคัญของชีวิตแยกออกจากกันไม่ได้เด็ดขาด อริสโตเติลมองสรรพสิ่งในโลกนี้แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

1. อนินทรีย์สสาร (Inorganic Matter) หมายถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตทั้งหลาย เช่น กรวด หิน ดิน ทราย เป็นภาวะระดับต่ำที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่มีความสสารมากแต่มีแบบน้อย
2. อินทรีย์สสาร (Organic Matter) หมายถึงสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ซึ่งจัดอยู่ในระดับสูงสุดกว่าอนินทรีย์สสาร เพราะเป็นสิ่งที่มีส่วนส่วนของความเป็นแบบมากกว่าสสาร แบบที่วานี้ก็คือ วิญญาณ อาจกล่าวได้ว่าอินทรีย์สสารหมายถึงสสารที่มีวิญญาณครอง ส่วนอนินทรีย์สสารหมายถึงสสารที่ไม่มีวิญญาณครอง³⁷

ดังนั้น อริสโตเติลจึงได้แบ่งวิญญาณออกเป็น 3 ประเภท ด้วยกัน คือ

1. Vegetative Soul ได้แก่ วิญญาณของพืช ทำหน้าที่ได้อย่างเดียว คือ ดูดซับอาหารหล่อเลี้ยงชีวิต ให้เกิดความเจริญเติบโต
2. Sensitive Soul ได้แก่ วิญญาณของสัตว์เครื่องจ্ঞาน นอกจากจะทำหน้าที่หล่อเลี้ยงชีวิตแล้ว ยังสามารถรับรู้โลกภายนอกด้วยผัสสะ และมีความรู้สึกสุขทุกข์อีกด้วย
3. Rational Soul ได้แก่ วิญญาณที่มีเหตุผล หมายถึง วิญญาณของมนุษย์โดยเฉพาะ เพราะทำหน้าที่นอกเหนือจากหล่อเลี้ยงชีวิต รับรู้ผัสสะแล้ว ยังสามารถคิดอย่างมีเหตุผล ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีในพืช และสัตว์เครื่องจ্ঞาน

ตามทัศนะของอริสโตเติล วิญญาณแต่ละระดับถึงจะพัฒนาตนเองได้ก็เพียงใด ก็ไม่สามารถก้าวพ้นระดับตนเองขึ้นไปได้ คือ วิญญาณพืชจะไม่กลายเป็นวิญญาณสัตว์ วิญญาณสัตว์จะไม่กลายเป็นวิญญาณมนุษย์ วิวัฒนาการของวิญญาณจะอยู่ในอาณาจักรของคนเท่านั้น

สาเหตุที่ทำให้วิญญาณของมนุษย์เป็นสิ่งที่มีความชีวิตอยู่ในระดับสูง ก็เนื่องจากมนุษย์มีองค์ประกอบที่สำคัญ 2 ส่วน คือ

1. ร่างกาย ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางสสาร ทำหน้าที่เป็นเครื่องรองรับชีวิต
2. วิญญาณ ซึ่งเป็นแบบของชีวิต และเป็นวิญญาณที่ประกอบไปด้วยเหตุผล

รวมความว่า มนุษย์ประกอบด้วยร่างกายและวิญญาณ ร่างกายคือสสาร วิญญาณคือแบบ สสารและแบบเป็นของคู่กันที่ไม่แยกจากกันฉันใด ร่างกายและวิญญาณก็ฉันนั้น คือเป็นของคู่

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 241.

กันที่ไม่แยกจากกัน ในเรื่องนี้อริสโตเติลมีทัศนะที่ต่างจากพลาโต คือ พลาโตมีทัศนะว่า มนุษย์ประกอบด้วยร่างกายและวิญญาณ ร่างกายเป็นสสารส่วนวิญญาณเป็นแบบ อันจุติจากโลกแห่งแบบ มาสถิตอยู่ในร่างกาย วิญญาณเป็นคนละส่วนกับร่างกาย วิญญาณจึงเป็นอมตะที่สามารถแยกออกจากร่างกาย เมื่อร่างกายแตกสลาย วิญญาณจะเป็นอิสระและกลับสู่โลกแห่งแบบ

แต่อริสโตเติลมีทัศนะว่า ร่างกายและวิญญาณเป็นเอกภาพที่ไม่พรางจากกัน ท่านกล่าวว่า “ไม่จำเป็นต้องตอบคำถามที่ว่า วิญญาณและร่างกายเป็นเอกภาพหรือไม่ คำถามนี้ไม่มีสาระเหมือนคำถามที่ว่า จี๋ผึ่งกับรูปทรงของจี๋ผึ่งเป็นเอกภาพหรือไม่”³⁸

เซ็นต์ โรมัส อะ ไควนัส มองว่าวิญญาณมีอยู่ 3 ชนิด คือ

1. วิญญาณที่ทำให้ชีวิตดำเนินไปได้ (Vegetative) ได้แก่ วิญญาณที่ทำให้เกิดการเจริญเติบโต วิญญาณชนิดนี้ย่อมอาศัยอาหาร

2. วิญญาณที่ทำให้เกิดความรู้สึก (Sensitive) ได้แก่ วิญญาณที่ทำให้เกิดความรู้สึก วิญญาณชนิดนี้ย่อมอาศัยเพทนาการ

3. วิญญาณที่ทำให้เกิดเหตุผล (Rational) ได้แก่ วิญญาณที่ทำให้รู้จักใช้เหตุผล วิญญาณชนิดนี้ย่อมต้องการจินตภาพที่เพทนาการได้สร้างขึ้นมา หรือต้องการจินตภาพที่ผสมจากเพทนาการ³⁹

4. หน้าที่ของวิญญาณ

อริสโตเติลได้ให้จำแนกหน้าที่ของวิญญาณของมนุษย์มีสมรรถภาพในการรับรู้และการคิดที่แบ่งเป็นระดับได้ดังนี้

1. หน้าที่ทางประสาทสัมผัส (Sense) เป็นความสามารถในการรับรู้โลกภายนอกด้วยประสาทสัมผัสทั้งห้า คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย มีอารมณ์ คือ สิ่ง que ประสาทสัมผัสรับรู้ห้าเหมือนกัน คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ประสาทสัมผัสแต่ละอย่างรับรู้เฉพาะอารมณ์ประจำ เช่น ตาเห็นรูป หูฟังเสียง เป็นต้น

2. หน้าที่ทางผัสสะร่วม (Common Sense) หมายถึงการรับรู้ร่วมกันของประสาทสัมผัสทั้งห้า เช่น เมื่อเรานั่งรถที่กำลังเคลื่อนที่ไป การเคลื่อนที่ของรถเรารู้ได้ด้วยตาและการสัมผัส อารมณ์ของผัสสะร่วมมี 5 ประการ คือ การเคลื่อนที่ การหยุดนิ่ง รูปทรง ขนาด และจำนวน การรับรู้อารมณ์ทั้งห้านี้อาศัยประสาทสัมผัสทั้งห้าเป็นฐานก็จริง แต่มีศูนย์กลางคอยทำหน้าที่ควบคุมและประสานงานจนเกิดผัสสะร่วม ศูนย์กลางนั้นคือหัวใจ จิตวิทยาของอริสโตเติลถือว่าหัวใจเป็นที่ตั้งของจิตวิญญาณ

³⁸ Guthrie, W.K.C., A History of Greek Philosophy. p. 284.

³⁹ จานง ทองประเสริฐ. ปรัชญาตะวันตกสมัยกลาง. หน้า 246 – 247.

3. หน้าที่ทางจินตนาการ (Phantasia) ไม่ได้หมายถึงจินตนาการสร้างสรรค์ของศิลปิน แต่หมายถึงจินตนาการของคนทั่วไปที่สร้างภาพเลียนแบบหรือเพิ่มเติมสิ่งที่ตนรับรู้ทั่วไป

4. หน้าที่ทางเหตุผล (Reason) หมายถึงสมรรถภาพในการคิดอย่างมีเหตุผล ความแตกต่างระหว่างประสาทสัมผัสและเหตุผลก็คือว่าประสาทสัมผัสรับรู้สิ่งเฉพาะ แต่เหตุผลรู้จักสิ่งสากล หรือแบบ เหตุผลมีสองระดับ

4.1. เหตุผลแฝง (Potential Reason) หมายถึง เหตุผลที่มีอยู่อย่างนั้นยังไม่มีในการคิดถึงแบบนั้นคือเป็นศักยภาพในการคิดที่ยังไม่มีผลงาน

4.2. เหตุผลจริง (Actual Reason) หมายถึง เหตุผลที่รู้จักแบบหรือสิ่งสากล นั่นคือ ญาณมามีกิจกรรมในการคิดที่แท้จริง

เซนส์ โรมัส อะไควนัส กล่าวว่า ญาณมามีหน้าที่อยู่ 5 ประการด้วยกัน คือ

1. หน้าที่ทำให้ชีวิตดำเนินไปได้ โดยอาศัยอำนาจนี้ ดวงญาณย่อมเลี้ยงดู เจริญเติบโต และสืบพันธุ์

2. หน้าที่ที่ทำให้เกิดความรู้สึก โดยอาศัยอำนาจนี้ ดวงญาณย่อมรับเพทนาการจากโลกภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส

3. หน้าที่ที่ทำให้เกิดความอยาก โดยอาศัยอำนาจนี้ ญาณย่อมมีความปรารถนา และมีเจตจำนง

4. หน้าที่ในการเคลื่อนไหว โดยอาศัยอำนาจนี้ ชีวิตย่อมเกิดการเคลื่อนไหว

5. หน้าที่ทางพุทธิปัญญา โดยอาศัยอำนาจนี้ ญาณย่อมคิด⁴⁰

ยอร์ช วิลเฮล์ม เฟรนด์ริช เฮเกิล (George Wilhelm Freindrich Hegel: มีชีวิตอยู่ในช่วง คริสตศักราช 1770-1831) เฮเกิล ได้วิเคราะห์หน้าที่ของจิตเป็น 3 ระดับ คือ

1. จิตระดับแรกเป็นระดับที่รู้แต่เพียงว่าสิ่งนั้น สิ่งนี้เป็นอะไร เป็นระดับสัมผัสหรือเป็นภาวะจิตที่จิตขึ้นอยู่กับธรรมชาติภายนอก

2. จิตระดับกลางเป็นระดับอยากรู้หรืออยากเห็นทั้งภายนอก และญาณเป็นการยอมรับว่า ญาณของเราเมื่ออยู่เพราะเรารู้จิตญาณของผู้อื่นด้วย

3. จิตระดับสูงเป็นระดับเหตุผล สามารถเข้าถึงสภาวะรูปธรรมหรือนามธรรม และเข้ากับธรรมชาติได้⁴¹

⁴⁰ จานง ทองประเสริฐ. เรื่องเดียวกัน, หน้า 248.

⁴¹ Radhakrishnan, Sarvepalli. History of Philosophy and Western. Vol. II., Great Britain: George Allen & Unwin Ltd., 1953. pp. 269-271.

หน้าที่ของวิญญานเช่นนี้ มีลักษณะเป็นตัวรับรู้หรือตัวรู้เห็น ทั้งสิ่งที่หยาบและละเอียด การรับรู้โลกภายนอกของมนุษย์คือ หลักการที่ยืนยันความมีอยู่จริงของวิญญาน สิ่งที่ควรตั้งข้อสังเกตคือพฤติกรรมทางวิญญาน และพฤติกรรมทางความคิดไม่สามารถแยกออกจากกันได้ วิญญานจะปรากฏตัวทุกแห่ง ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของวัตถุหรือจิต เราเข้าถึงวิญญานได้โดยอาศัยความคิดระดับสูงหรือการสัมผัสทางวิญญานเท่านั้น แม้แต่ตรรกศาสตร์ก็เป็นระบบความจริงหรือโลกแห่งความคิด หรือวิญญานที่มีอยู่ในตัวเองโดยธรรมชาติ สถานะวิญญานที่ปรากฏตัวอยู่กับโลกภายนอก คือสถานะของวิญญานที่ไร้ความรู้สึก เมื่อสถานะแห่งความรู้เกิดจากวิญญานไปสัมผัสกับสถานะภายนอก จิตจึงมีลักษณะเป็นตัวกลางรับรู้ความรู้สึกของเรากับสิ่งภายนอก กล่าวคือ สิ่งที่เห็นภายนอกเป็นผลมาจากการสร้างของวิญญานนั่นเอง

หน้าที่ของวิญญานคือสถานะแห่งความรู้ การที่จิตมาอยู่กับวัตถุคือสถานะแห่งการมีประสบการณ์เกิดขึ้นต่อวัตถุภายนอก ไม่มีอะไรจะชัดเจนเท่าการที่ปัญญาหรือจิตเข้าถึงสถานะนั้น หากจะพูดอีกนัยหนึ่งก็คือ วิญญานเป็นสถานะต้นกำเนิดแห่งการพัฒนาสภาพจิตใจ นั่นคือการที่วิญญานรู้ตัวเองทำให้เราทราบสถานะของมัน ความจำกับความคิดเป็นความสัมพันธ์ระหว่างวิญญานกับประสบการณ์ หรือสิ่งภายนอกกับวิญญานนั่นเอง

เดการ์ตได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับหน้าที่ของวิญญานเอาไว้ 2 ชนิดด้วยกัน คือ

1. หน้าที่เป็นฝ่ายพุทธิปัญญา เช่น การรับรู้ด้วยการทำงานของจิตจากสัมผัสภายนอก การคิดด้วยเหตุผลเป็นจิตส่วนที่เป็นการตัดสินใจ
2. หน้าที่ที่เป็นลักษณะของเจตจำนง เช่น การยืนยัน ความสงสัย ความหิว ความอยาก การปฏิเสธ เป็นต้น เป็นจิตส่วนที่มีความสัมพันธ์กับกาย

2.3. วิญญานในทัศนะของนักปรัชญาตะวันออก

ปรัชญาตะวันออกมีอยู่หลายลัทธิด้วยกัน และในลัทธิต่างๆ มีทั้งแนวคิดที่แตกต่างกันและคล้ายคลึงกัน ในที่นี้จะศึกษาเน้นหนักลงไปทีปรัชญาอินเดียเป็นสำคัญ เพราะถือว่าปรัชญาอินเดียเป็นรากฐานที่สำคัญต่อวิถีชีวิตของคนไทย ดังนั้น เมื่อจะให้ความหมายของวิญญานในปรัชญา ก็จะแบ่งแนวความคิดออกตามระบบทางปรัชญาก่อน โดยระบบแนวความคิดทางปรัชญาของอินเดียมีการแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ

1. กลุ่มอัสติกะ (Orthodox) หมายถึง กลุ่มที่นิยมแบบดั้งเดิม เป็นกลุ่มที่เชื่อในคัมภีร์พระเวท และยอมรับความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวท กลุ่มนี้ได้รับการขนานนามว่าเป็นกลุ่มลัทธิอนุรักษนิยม (Conservative) ได้แก่ ปรัชญาสางขะยะ, ปรัชญาโยคะ, ปรัชญานายะยะ, ปรัชญาไวเศยิกะ, ปรัชญาชกซ์, ปรัชญามีมางสา, และปรัชญาเวทานตะ

2. กลุ่มนาสติกะ (Heterodox) หมายถึงกลุ่มนิยมแบบใหม่ หรือกลุ่มหัวก้าวหน้า เป็นกลุ่มนักปรัชญาที่ไม่เชื่อในคัมภีร์พระเวท และไม่ยอมรับความศักดิ์สิทธิ์ของพระเวท ได้แก่ ปรัชญาจารวาก, ปรัชญาของปคุระ กัจจายนะ, ปรัชญาของอชิตะ เกสกับพล, ปรัชญาเซน และปรัชญาพุทธ

1. ความหมายของวิญญาณ

ในปรัชญาอินเดียแรกเริ่มไม่ใช้คำว่าวิญญาณโดยตรง แต่มีคำที่เป็นความหมายดั้งเดิมที่ใช้กันมาอย่างยาวนานแล้วค่อยๆ พัฒนาคำและความหมายไปตามลำดับ เช่น ในส่วนต่างๆ ที่เป็นอมตะของคนเรานี้ พระเวทในบางตอนเรียกว่าอาตมา ส่วนคำว่าอาตมา (อาตมัน) เป็นคำที่พวกฮินดูใช้เรียกวิญญาณของมนุษย์ในภายหลัง เมื่อก่อนพระเวทใช้คำว่าปราณหรือลมหายใจ หรือคำว่ามานะ หรือมนโนแทนคำว่าวิญญาณ⁴² ดังนั้น ในปรัชญาดั้งเดิมของอินเดียจึงมีคำที่ใช้แทนความหมายของวิญญาณ ดังนี้

1. อาตมัน⁴³ (Atman) หมายถึง ลมหายใจ หรือแก่นแท้ หรือลักษณะสำคัญ แล้วค่อยๆ เปลี่ยนมามีความหมายว่า วิญญาณหรือตัวตน

ในคัมภีร์ถนโทกะยะ อุปนิษัต จากคำสนทนาระหว่างพระประชาบดีผู้เป็นครูและพระอินทร์ผู้เป็นศิษย์ ได้อธิบายถึงการพัฒนาของ “ตัวตน” ว่ามีสี่ระดับด้วยกัน⁴⁴ คือ

1. ระดับร่างกาย หมายถึง ระดับของอาตมันที่เป็นร่างกายซึ่งเจริญเติบโต ดายแล้วเน่าเปื่อยสูญหายไป

2. ระดับที่ใช้เป็นประสบการณ์จากประสาทสัมผัสทั้ง 5

3. ระดับนอกเหนือจากธรรมชาติ หมายถึง เมื่อบุคคลหลับนอน พักผ่อนและพักผ่อนอย่างเต็มที่ จะไม่เห็นภาพอันเกิดจากความฝันเลย ภาวะเช่นนี้คือ “ตัวตนหรืออาตมัน”

4. ระดับองค์สมบูรณ์ หมายถึง สภาพที่เป็นอิสระจากประสบการณ์ทางร่างกายทั้งหลาย จากความรู้สึกปรุงแต่งทั้งหลาย จากความฝันทั้งหลาย นอกเหนือสภาพดังกล่าวคือ ไม่มีรูปร่าง ไม่สามารถพบเห็นได้ด้วยตาเปล่า ไม่สามารถพบเห็นได้ในความฝัน

⁴² สมัยคร นูราวาส. ปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล. กรุงเทพมหานคร : แพร่วิทยฯ. 2516, หน้า 149.

⁴³ Servedipalli Radhakrishnan. Indian Philosophy. VII. London: George Allen & Unwin Ltd., 1966. Pp. 176 – 177.

⁴⁴ ไพฑูรย์ พัฒนาใหญ่ยิ่ง. ความคิดสำคัญในปรัชญาอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์. 2530, หน้า 28.

2. พรหม (Brahman) หมายถึง ความเจริญงอกงาม หรือวิวัฒนาการ ตามความหมายเดิม หมายถึง การบูชา ญ การสวดอ้อนวอน⁴⁵ ภายหลังความหมายได้เปลี่ยนไปตามลำดับ ดังนี้

1. ในฤคเวท พรหมณ์ หมายถึง ความรู้อันศักดิ์สิทธิ์ ถ้อยคำอันเป็นลึกลับพิเศษ
2. ในคัมภีร์อุปนิษัท พรหมณ์ หมายถึง ความงอกงาม ความเจริญโต ความก้าวหน้า
3. พรหมณ์ หมายถึง ความจริงอันดิเมะ (Ultimate Reality) หรือองค์สัมบูรณ์ (The Absolute)⁴⁶

4. มัธวะ (Madhva) แห่งเวทานตะให้ความหมายว่า พรหมณ์คือบุคคลที่มีความสมบูรณ์พร้อม

ในระยะต่อมาพรหมณ์ หมายถึง ความเฉลียวฉลาด หรือพระเวทกำเนิดของเทวคาอธิบายได้ว่า เกิดขึ้นจากพระเวทหรือพรหมณ์ คำทั้งสองนี้ใช้ในความหมายเดียวกัน⁴⁷

ดังนั้น พรหมณ์หรือพรหมจึงเป็นปฐมเหตุของเอกภพ เป็นที่ดำรงอยู่ และเป็นที่ยึดมั่นมาของสรรพสิ่ง วิวัฒนาการของโลกปรากฏตามลำดับ คือพรหมเป็นปฐมเหตุให้เกิดอากาศ อากาศให้เกิดลม ลมให้เกิดไฟ ไฟให้เกิดน้ำ น้ำให้เกิดดิน ต่อจากนั้นชีวะก็ปรากฏขึ้นเป็น 5 ระดับ⁴⁸ คือ

1. อันนมัย สำเร็จมาจากอาหาร ได้แก่ ส่วนร่างกาย ไม่มีความรู้ ร่างกายดำรงอยู่ด้วยชีวะ
2. ปราณมัย สำเร็จเป็นสิ่งที่มีชีวิต ร่างกายล้วนเป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต แต่ปรากฏเป็นสิ่งที่มีชีวิต เพราะส่วนนี้ สิ่งที่ไม่มีชีวิตวิวัฒนาการมาเป็นสิ่งที่มีชีวิต ในภาคชีวะเริ่มต้นจากการเป็นพืชก่อน ต่อมาเป็นชีวิตของสัตว์
3. มโนมัย ส่วนที่สำเร็จมาจากจิต เป็นภาคของจิต ชีวะส่วนนี้มีอยู่แม้ในสัตว์ชั้นต่ำ
4. วิญญานมัย ชีวิตที่สำเร็จเป็นวิญญานคือเหตุผล คือส่วนที่รู้จักมีเหตุผล การที่มนุษย์แตกต่างจากสัตว์คือจึงฉานก็เพราะวิญญานเหตุผลนี้เอง
5. อานันทมัย ส่วนที่สำเร็จเป็นความสุข เป็นชีวะระดับคัมภีรภาพ

คำว่า อาตมัน และ พรหมณ์ ทั้งสองคำนี้ถือว่าเป็นหัวใจสำคัญของปรัชญาฝ่ายเทวนิยมของอินเดียเกือบทั้งหมด แต่อย่างไรก็ตามในความหมายของคำทั้งสองมีนักปราชญ์ที่ให้ความเห็นแย้ง

⁴⁵ ทองหล่อ วงษ์ธรรมา. ปรัชญาอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2535. หน้า 45.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

⁴⁷ ไพฑูรย์ พัฒนาใหญ่ยิ่ง. ความคิดสำคัญในปรัชญาอินเดีย. หน้า 19.

⁴⁸ สุวรรณ เพชรนิล. ปรัชญาอินเดีย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง. 2518, หน้า 15 – 16.

กันเอาไว้บางประการ บางท่านให้ความเห็นว่า คำว่า “พรหมัน” ในตอนแรกอาจหมายถึง “ผู้สวดมนตร์” หรือ “ผู้พูด” โดยมาจากรากศัพท์ที่หมายถึง “การระเบิดออกมา” หรือ “การเติบโตขึ้น” ภายหลังได้กลายเป็นหลักการขั้นพื้นฐานของเอกภพ หรือจุดกำเนิดของสิ่งทั้งปวงที่ระเบิดขึ้นมาในเอกภพ หรือทำให้เอกภพเติบโต

ส่วนคำว่า “อาตมัน” อาจหมายความว่า “ลมปราณ” ภายหลังหมายถึงการแสดงออกของวิญญาณหรืออัตตาของสิ่งที่มีชีวิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งหมายถึงอัตตาของมนุษย์ แต่นักปราชญ์ยุคโบราณค้นพบว่าทั้งพรหมันและอาตมันคือสิ่งเดียวกัน

และนอกจากนั้นก็ยังมีทัศนะของกลุ่มปรัชญาอาสติกะให้ความหมายว่าของวิญญาณเอาไว้ ดังนี้

ปรัชญาพระเวทและอุปนิษัทให้ความหมายของวิญญาณว่า เป็นอัตตาที่เที่ยงแท้ เป็นอมตะไม่สลาย ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ วิญญาณบริสุทธิ์เป็นอันคัมภีระ เป็นเอกภาพอันเดียวกันกับพรหม แต่หากวิญญาณที่ยังไม่บริสุทธิ์ถูกอวิชชาครอบงำ ก็ทำให้คิดไปว่าตนเป็นอันหนึ่งเดียวกันกับร่างกาย จึงมีการประกอบกรรมดีบ้าง ชั่วบ้าง แล้วเสวยผลของกรรมคือสุขบ้างทุกข์บ้าง เมื่อร่างกายดับสลาย วิญญาณก็เคลื่อนจากร่างเก่าไปอาศัยอยู่กับร่างกายใหม่ ก่อนที่จะออกจากร่างเดิม (เก่า) วิญญาณก็จะแสวงหาร่างใหม่เสียก่อน แล้วจึงออกจากร่างตายแล้วพร้อมกับผลแห่งกรรมที่ประกอบไว้ในร่างกายเก่า เมื่อไปอาศัยร่างใหม่ก็ขึ้นอยู่กับผลของกรรมที่ติดตามมาที่จะทำให้ร่างกายใหม่ดีหรือชั่ว⁴⁹

ปรัชญานายะให้ความหมายว่า วิญญาณ หมายถึง สภาพเป็นนิรันดร์ และเป็นเนื้อสารที่มีอยู่ทั่วไปคุณภาพของวิญญาณ คือมีความรู้มีความเข้าใจ มีความปรารถนา มีความเกลียดชังมีเจตจำนง มีความสุข ความทุกข์ ความดี ความเลวทราม⁵⁰ ตามทัศนะของนายะนั้นถือว่าวิญญาณเป็นอีกภาวะหนึ่งซึ่งแตกต่างไปจากร่างกาย ร่างกายเป็นเพียงสารประกอบ ซึ่งเกิดจากการรวบรวมกันของวัตถุธาตุ จิตหรือวิญญาณเป็นอนุที่ละเอียดประณีต ซึ่งไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ วิญญาณเป็นสิ่งที่รับใช้ของอาตมัน

ปรัชญามีมามสาให้ความหมายว่า วิญญาณ หมายถึง สิ่งที่ทำให้เกิดความรู้ ความสุข และความทุกข์...ดังนั้น วิญญาณจึงมีความแตกต่างไปจากร่างกายซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้ฝันได้ รวมทั้งเป็นสิ่งที่แตกต่างไปจากอวิชชารับรู้ และความรู้

⁴⁹ ทองหล่อ วงษ์ธรรมา. ปรัชญาอินเดีย. หน้า 56.

⁵⁰ ธนู แก้วโอภาส. ปรัชญา – ศาสนา ตะวันออก – ตก. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สากลการศึกษา, ม.ป.ป. หน้า 144.

ในทัศนะของกุมาริลมองว่า วิญญาณ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความรู้ ความสุข และความทุกข์ วิญญาณจึงเป็นสิ่งที่แตกต่างไปจากร่างกายที่จะต้องผุพัง เพราะวิญญาณคือการรู้ถึงเป็นที่กำหนดรู้ของจิต และทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจ⁵¹

ท่านสังกกราจารย์ให้ทัศนะว่า วิญญาณคือความจริงที่ปรากฏอยู่ในทุกหนทุกแห่ง เป็นตัวตนของสรรพสิ่ง วิญญาณมีลักษณะเป็นเอกสากล (universal) และอนันต์ (infinite)⁵² สิ่งที่เราควรทำความเข้าใจให้ชัดเจนก็คือว่า วิญญาณตามทัศนะของสังกกราจารย์นี้ไม่ใช่ตัวตนของปัจเจกชน เพราะถ้าหมายถึงตัวตนของปัจเจกชนแล้วก็จะเป็ตัวตนที่มีขอบเขตจำกัดนับจำนวนไม่ถ้วน

ท่านรามานุชะให้ความหมายว่า วิญญาณเป็นอนุที่เล็กที่สุดซึ่งทรงอยู่ชั่วนิรันดร์ในพระองค์ตามธรรมชาติอันแท้จริงของวิญญาณเหล่านั้น เป็นสิ่งที่มีความรู้ถึง และรู้แจ้งด้วยตัวเอง เช่นเดียวกับแสงประทีปที่ทำตัวเองให้สว่างและทำสิ่งอื่นให้สว่างด้วย วิญญาณทุกๆ ดวงมีคุณสมบัติ คือมีร่างกายเป็นเครื่องห่อหุ้มเอาไว้ ทั้งนี้แล้วแก่กรรมของคนที่ทำไว้ การผูกมัดของวิญญาณนั้นหมายถึงการที่วิญญาณถูกขังอยู่ภายในสรีระร่างกายนี้ การหลุดพ้นนั้น คือการแยกวิญญาณออกจากร่างกายอย่างเด็ดขาดไม่กลับมาผูกพันกันอีกต่อไป เหตุของการผูกมัดของโลกก็คือกรรม ซึ่งมีสมุฏฐานมาจากความไม่รู้ คืออวิชชา วิญญาณสำคัญตัวเอาไว้เหมือนกับร่างกาย ทั้งนี้เพราะวิญญาณถูกอวิชชาปกคลุมให้มองไปในทางที่ว่าโลกเป็นสิ่งที่มียอยู่จริงๆ และเป็นอย่างนั้นจริงๆ และวิญญาณก็ปฏิบัติไปตามที่ตนเองสำคัญว่าตนเองคือร่างกายและแล้ววิญญาณก็หาความเพลิดเพลินเจริญใจด้วยความใคร่ในวัตถุ และอำนาจของความอยากก็ก่อให้เกิดแล้วเกิดอีกอย่างไม่รู้จักจบสิ้นกันไป⁵³

ในทัศนะของปรัชญากรุ่มนาสติกะได้ให้ความหมายของวิญญาณเอาไว้ดังนี้

ในศาสนาเชนจะพบคำว่า “ชีวะ” มากกว่าจะพบคำว่า “วิญญาณ” ถึงแม้จะมีการเรียกชื่อต่างกันแต่ก็บ่งบอกถึงความหมายอันเดียวกัน เนื่องจากศาสนาเชนสอนว่า สภาพความเป็นจริงนิรันดร์มี 2 คือ ชีวะกับอชีวะ หรือ วิญญาณ กับ อวิญญาณ อชีวะหรือสสารประกอบด้วยธัมมะ การเคลื่อนที่ ธัมมะ การหยุดนิ่ง อากาศ หรืออวกาศ สสาร และกาล ทั้งหมดเป็นสิ่งที่นิรันดร์ไม่มีเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุด ส่วนคุณสมบัติของวิญญาณหรือชีวะนั้นคือ เจตนาหรือการกระทำทางจิต เมื่อมีวิญญาณเข้าไปสู่ในอชีวะแล้ว จึงกลายเป็นสิ่งมีการกระทำและตัวตนขึ้นมา⁵⁴

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 177.

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 294.

⁵³ สนั่น ไชยานุกุล. ปรัชญาอินเดีย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2519. หน้า 55 - 56.

⁵⁴ เดือน คำดี. ศาสนาสาตร์. หน้า 84.

เรื่องวิญญาณในหลักคำสอนของศาสนาเซนแตกต่างจากศาสนาอื่น เพราะเซนสอนว่า วิญญาณทั้งหลายมีอยู่ในสิ่งที่มีชีวิต และหาชีวิตไม่ได้ ภายในต้นไม้ ในน้ำ ในก้อนหิน ในลม ในพันธุ์ผักต่างๆ มีวิญญาณสิงอยู่ทั้งสิ้น ดวงวิญญาณของผู้กระทำความชั่ว ไม่เพียงแต่ไปเกิดในร่างของสัตว์ เช่น สุนัข หมู งู กบ เป็นต้น แต่ถ้าชั่วมากก็จะไปเกิดในอยู่ในต้นไม้และพันธุ์ผักต่างๆ อาทิ หัวผักกาด และหัวหอมก็ได้⁵⁵

ในทัศนะของจารวากมองว่า วิญญาณคือเนื้อสารที่เกี่ยวข้องกับร่างกาย ซึ่งเป็นส่วนประกอบของอะตอมของธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เมื่อรวมกันแล้วถูกเปลี่ยนแปลงไปเป็นร่างกายมนุษย์ เพราะการรวมของธาตุทั้ง 4 นี้เอง ที่ทำให้เกิดคุณสมบัติอย่างหนึ่งได้นั้นคือ พืชานหรือความรู้สึกหรือความสำนึกขึ้น ปรินญาจารวากจึงมีความเห็นว่า ร่างกายนั้นแหละคือวิญญาณ ดังกล่าวว่า “ฉันฮวน” คำว่า “ฉัน” มิได้มีความหมายเป็นอย่างอื่นเลยนอกจากร่างกาย

ดังนั้น ปรินญาจารวากจึงปฏิเสธความมีอยู่ของวิญญาณที่จะเป็นดวงลอยพาไปเกิดในภพต่างๆ หรือวิญญาณที่จะต้องเสวยผลกรรมทั้งดีและชั่วที่ตนเองได้กระทำไว้ เมื่อมนุษย์ตายลง อะตอมที่เกาะกุมกันขึ้นเป็นมนุษย์ก็จะสลายไปพร้อมกับร่างกาย ดังนั้น ปรินญาจารวากจึงมีแนวคิดว่า คนเราตายแล้วสูญ

2. ธรรมชาติของวิญญาณ

ในปรัชญาฝ่ายอาตมิกะให้ทัศนะเกี่ยวกับธรรมชาติของวิญญาณที่เรียกว่าธรรมชาติของอาตมันและพรหมัน ดังนี้

ธรรมชาติของอาตมัน⁵⁶ ในคัมภีร์ฉานโทคะยะ อุปนิษัท กล่าวว่า พระประชาบดี ครูของเทวดาและอสูร ได้อภิปรายธรรมชาติของ “ตัวตน” ว่า “ตัวตน” (อาตมัน) เป็นอิสระจากบาป จากความชรา จากความตายและความเศร้า จากความหิวกระหาย ไม่มีความต้องการสิ่งใด นอกจากสิ่งที่ควรต้องการ ไม่มีความคิดจินตนาการอะไรนอกจากสิ่งที่ถูกที่ควร เป็นสิ่งที่เราต้องพยายามทำความเข้าใจ เป็นปัญหาสำคัญซึ่งปรากฏขึ้นในความเปลี่ยนแปลง เป็นลักษณะทั่วไปในขั้นต้น ผันกลับ ตาย เกิดใหม่ และการปลดปล่อย

ในพฤษะทาร์ณยะกะ อุปนิษัท ประชาบดีอธิบายไว้อย่างชัดเจนว่า ตัวตน (อาตมัน) ของมนุษย์ มีอยู่ในตัวของตัวเอง ไม่มีอยู่ในตัวผู้อื่น เป็นบุคคลที่สามารถมองเห็น แต่ไม่ใช่วัตถุที่จะมองเห็นได้

พระประชาบดีเริ่มต้นคำอธิบายจากระดับต่ำของอาตมัน จนกระทั่งระดับสูง ดังนี้

⁵⁵ เสฐียร พันธงชัย. ศาสนาเปรียบเทียบ. หน้า 114.

⁵⁶ ทองหล่อ วงษ์ธรรมา. ปรัชญาอินเดีย. หน้า 43 – 44.

ระดับแรก คือ ระดับของอาตมันที่เป็นร่างกาย พระประชาบดีอธิบายว่า อาตมัน คือ ร่างกายซึ่งเจริญเติบโต ดาย แล้วเนาเมื่อสูญหายไป คืออาตมัน และพระประชาบดีได้ขยายความต่อไปว่า ร่างกายไม่ใช่อาตมัน เพื่อขยายความให้ชัดเจนขึ้น พระประชาบดีจึงให้พระอินทร์แต่งตัวให้ดีขึ้น แล้วให้ไปดูในกระจกเงา พระอินทร์ก็ปฏิบัติตาม ก็เห็นว่าตัวเองนำดูมากขึ้น เพราะแต่งตัวด้วยเสื้อผ้าที่ดีและสะอาด ความสงสัยได้เกิดขึ้นแก่พระอินทร์ต่อไปอีกว่า เพราะอาตมันซึ่งมองเห็นจากเงาในกระจก จะเห็นสวยงาม หากร่างกายแต่งตัวดีก็จะเห็นสะอาด ในทางตรงกันข้ามหากร่างกายสกปรกและพิการ ก็จะไม่เห็นสกปรกและพิการ

ระดับที่สอง ระดับประสบการณ์จากการใช้ประสาทสัมผัสทั้ง 5 พระประชาบดีสอนพระอินทร์ว่า ผู้ที่มีความสุขกับการฝึมนั้น คือ อาตมัน ชั้นของความฝันคือตัวตน ตัวตนในระดับนี้ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ ไม่มีความสำคัญแต่ประการใด เพราะมีความเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกระยะ ถึงแม้จะเป็นอิสระจากร่างกาย แต่ความฝันดูเหมือนจะไม่ปรากฏขึ้นเองเหมือนลักษณะของตัวตนหรืออาตมันปรากฏขึ้น อัดดาที่อาศัยความจำกักของเวลาและเกิดไม่สามารถจะกล่าวได้ว่ามีความเป็นอมตะ

ระดับที่สาม ระดับเหนือธรรมชาติ พระประชาบดีสอนพระอินทร์ว่า เมื่อนุคคลหลับนอนพักผ่อน และพักผ่อนอย่างเต็มที่ จะไม่เห็นภาพอันเกิดจากความฝัน ภาวะเช่นนั้น คือ “ตัวตนหรืออาตมัน” พระอินทร์ไม่พอใจกับคำอธิบายนี้ เพราะในภาวะที่หลับฝัน หลับสนิทไม่มีความฝันเลย เราจะไม่มีความรู้สึกว่าได้มีประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เราไม่สามารถกล่าวได้ว่าไม่มีตัวตนปรากฏอยู่

ระดับที่สี่ ระดับตัวตนสมบูรณ์ คืออาตมัน ในที่สุดพระประชาบดีจึงให้คำอธิบายว่า อาตมัน ที่แท้จริงคือ สภาพที่เป็นอิสระจากประสบการณ์ทางร่างกายทั้งหลาย จากความมีรูปร่างทั้งหลาย จากความฝันทั้งหลาย นอกเหนือสภาพดังกล่าวคือ ไม่มีรูปร่าง ไม่สามารถพบเห็นได้ด้วยตาเปล่า ไม่สามารถพบได้ในความฝัน อาตมันคืออะไร ? มีอะไรเป็นลักษณะสำคัญ ? คำตอบคือความไม่มีอะไรเลย

ในมณฑลทุกะ อุปนิษัท⁵⁷ วิเคราะห์เรื่องของอาตมันไว้ดังนี้

วิญญาณมีธรรมชาติอยู่สี่ลักษณะ คือ ระดับตื่น ระดับฝัน ระดับหลับสนิท และระดับที่เรียกว่า คุริยะ

ระดับตื่น คือ ภาวะที่มีความตื่นอยู่ ซึ่งตัวตนคือสามัญสำนึกของสถานะทั่วไปของวัตถุภายนอก ร่างกาย มีความเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งทุกอย่างที่ได้พบ ระดับนี้ร่างกายมีค่าที่สุด

⁵⁷ ไพฑูรย์ พัฒนาใหญ่ยิ่ง. ความคิดสำคัญในปรัชญาอินเดีย. หน้า 31 - 33.

ระดับหลับฝัน ระดับนี้ ตัวตน มีความเกี่ยวข้องกับทุกสิ่งทุกอย่าง มีความพัวพันกับโลกใหม่ ซึ่งลอกเลียนแบบมาจากประสบการณ์ในระดับตื่นทั้งหมด กล่าวหาว่าวิญญาณท่องเที่ยวไปอย่างอิสระ ไม่ผูกพันกับร่างกาย

ระดับหลับสนิท จะไม่ฝันหรือไม่ต้องการอย่างใดอย่างหนึ่งเรียกว่า สุสุปติ วิญญาณมีสภาพเป็นพรหมชั่วคราว และมีความสุข

ระดับตริยะ ในมณฑลยูกะ อุปนิษัท ได้อธิบายไว้ว่า ขั้นสูงสุดของอาตมันไม่ใช่ขั้นหลับสนิทแต่เป็นขั้นที่สี่ คือ ขั้นของสามัญญสำนึกที่บริสุทธิ์ ขั้นที่ไม่มีความรู้ของวัตถุ ไม่ว่าจะเป็นจากภายในหรือภายนอก

ในระดับตริยะแสดงออกทางด้านบวกของระดับหลับสนิท ระดับที่สี่ไม่หมายความว่า เป็นปัญหาของสามัญญสำนึก หรือหมายถึงปัญหาของสามัญญสำนึกทางด้านวัตถุ หรือตรงกันข้ามทั้งสอง แต่หมายถึงการมองไม่เห็นนอกเหนือสภาพธรรมชาติ ไม่สามารถเข้าใจได้ ไม่สามารถจะอนุมานได้ ไม่สามารถจะคิดได้ ไม่สามารถอธิบายได้

ธรรมชาติของพรหมัน ในคัมภีร์อุปนิษัทระยะหลัง⁵⁸ กล่าวว่า ธรรมชาติของพรหมันไว้ในคำวลีสัมยัเก่าว่า สจจิตทานนตะ (Saccidananda)

สัจ (Sat) หมายความว่า สัจ (being) ซึ่งตรงกันข้ามกับ อสัจ (Non-being) หมายถึงวิญญาณที่มีความรู้

จิต (Cit) หมายถึง ประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส หรือความรู้สึกลึก

อานันตะ (Ananda) หมายถึง ความสงบ หรือความสุขขั้นสุดยอด

ในคัมภีร์ไคตติริยะ อุปนิษัท กล่าวถึงธรรมชาติของพรหมันจากคำสนทนาระหว่างบิดาและบุตรไว้ว่า

บุตรได้ถามบิดาเป็นการขอร้องให้บิดาบอกถึงธรรมชาติของความจริง ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสรรพสิ่ง และกลับไปรวมกับสิ่งนั้นอีกเมื่อสรรพสิ่งสิ้นสภาพลง

บุตรได้รับคำตอบจากบิดา ถึงลักษณะของพรหมัน จนเป็นที่พอใจ ในลักษณะต่อไปนี้ “พรหมันเป็นบ่อเกิด เป็นเครื่องชีพ เป็นสิ่งที่กลับไปรวมเมื่อสิ้นชีวิต”⁵⁹

ในทัศนะของปรัชญาศาสนาฮินดู โดยเฉพาะศาสนาเชนสอนว่า วิญญาณมีมากมายเช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิต เมื่อชีวิตมีวิญญาณ และเชื่อว่าวิญญาณมีอยู่ทุกหนทุกแห่ง ไม่เพียงแต่ในตัวสัตว์เท่านั้น แม้แต่ในพืชหรือแม้กระทั่งในผงธุลีก็มีวิญญาณเช่นเดียวกัน ปรัชญาเชนอธิบายต่อไปว่า

⁵⁸ M. Hiriyanna. The Essentials of Indian Philosophy. London : Goerge Allen & Unwin Ltd. 1956, pp. 22 - 23.

⁵⁹ ไพฑูรย์ พัฒนาใหญ่ยิ่ง. ความคิดสำคัญในปรัชญาฮินดู. หน้า 23.

วิญญาณทั้งหมดนั้นไม่ใช่จะมีอินทรีย์และความรู้สึกเหมือนกันหมดก็หาไม่ วิญญาณบางพวก เช่น พวกที่อยู่ในพืชหรืออยู่ในผงฐจะมีความรู้สึกได้ก็ต่อเมื่ออาศัยอินทรีย์สัมผัสอย่างเดียวกันเท่านั้น สำหรับมนุษย์นอกจากจะมีระบบรับรู้ได้ทั้ง 5 แล้ว ยังมีระบบความรู้ที่ 6 คือ มนัส (จิต) อีกระบบหนึ่ง ดังนั้น มนุษย์จึงมีความรู้แน่นอนกว่าสัตว์ประเภทอื่นๆ อย่างไรก็ตามก็ตีประสาทความรู้สึกเหล่านั้น อาจจะเจริญขึ้นได้ ส่วนวิญญาณที่อาศัยอยู่ในร่างกายนั้น ย่อมมีขอบเขตจำกัด กล่าวคือ ความรู้ถูกจำกัดทางประสาทความรู้สึกเท่านั้น และทั้งอำนาจของวิญญาณก็ถูกจำกัดเอาไว้ด้วยเหมือนกัน ดังนั้น วิญญาณก็ต้องรับความทุกข์ความเคียดครั่นตลอดไปจนกระทั่งตนจะหลุดพ้นจากพันธนาการต่างๆ⁶⁰

ปรัชญาเซนให้ทัศนะเกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิดว่า กรรมเป็นตัวการในการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งมวล ซึ่งไม่ได้อาศัยอำนาจภายนอกที่จะมาคลบ้นดาล โดยปฏิเสธเรื่องพระเจ้าที่จะมาบีบคั้นในชีวิตรู้จัก ไม่เชื่อว่าพระเจ้าเป็นผู้สร้าง เป็นผู้รักษาและผู้ทำลาย เชื่อว่าโลกนี้อยู่ได้ด้วยกฎของจักรวาล จักรวาลนี้ประกอบด้วยสสารและวิญญาณของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งปวง จักรวาลและวิญญาณล้วนเป็นอมตะ ไม่สูญสลาย วิญญาณทุกดวงมีฐานเท่าเทียมกัน ที่เหลื่อมล้ำกันก็ขึ้นอยู่กับกรรม ผลของกรรม ทำให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดหมุนเวียนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด ดังนั้น จึงต้องหาวิธีที่จะทำให้วิญญาณบริสุทธิ์

3. ประเภทของวิญญาณ

ในปรัชญาฝ่ายอาสติกะเมื่อก้าวโดยแนวคิดเกี่ยวกับวิญญาณแล้ว มีการแบ่งวิญญาณออกเป็น 2 ประเภทด้วยกันคือ

1. พรหมันหรือปรมาตมัน (Supreme Soul) หมายถึง ดวงวิญญาณหรืออาตมันอันยิ่งใหญ่ เกิดเป็นเอง ไม่มีเพศ ไม่มีอำนาจ เกิดจากอะไร มาจากอะไรไม่มีใครรู้ เป็นต้นเหตุแห่งสิ่งทั้งหลาย ทุกสิ่งทุกอย่างออกมาจากปรมาตมันทั้งสิ้น ปรมาตมันนั้นเป็นทางแห่งสันติสุขเป็นอยู่ด้วยตัวเอง เป็นอมตะ มองเห็นด้วยตาเปล่าไม่ได้ ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีที่สุด เป็นปฐมวิญญาณ แห่งวิญญาณทั้งปวง⁶¹ ดังนั้น พรหมัน จึงเป็นพระเจ้าอันสูงสุด เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในภาวะ เป็นสิ่งแท้จริงสูงสุด ดำรงอยู่ตลอดกาลในทุกสิ่ง⁶²

⁶⁰ ทองหล่อ วงษ์ธรรม. ปรัชญาตะวันออก. หน้า 239.

⁶¹ เสฐียร พันธรัณย์. ศาสนาเปรียบเทียบ. หน้า 58.

⁶² เคื่อน คำดี. ศาสนศาสตร์. หน้า 74.

ในปรัชญาอุปนิษัทได้แบ่งย่อยพรหมันออกเป็น 2 ประการ⁶³ คือ

1. สฤณพรหม ได้แก่ ได้แก่วิญญานที่เป็นปฐมเหตุของโลกหรือปรากฏการณ์ คือ สรรพสิ่งเกิดจากพรหม ธรรมชาติเปรียบเสมือนร่างกายของพรหม พรหมเป็นวิญญานของธรรมชาติ พรหมเป็นสิ่งที่ประมวลสรรพสิ่งเข้าด้วยกัน

2. นีรฤณพรหม ได้แก่ ความจริงอันคัมภีร์ องค์สมบูรณ์ ความเป็นสรรพสิ่ง ความเป็นสรรพปัญญา ความเป็นสิ่งบริสุทธิ์อย่างแท้จริง นีรฤณพรหมถือว่าเป็นวิญญานสูงสุดที่เรียกว่า ปรพรหม

พรหมทั้ง 2 ลักษณะนี้มีอาจแยกออกจากกันโดยเด็ดขาด ที่แยกออกให้เห็นเป็นสองลักษณะก็เพราะมองคนละด้าน นีรพรหมันเป็นรากฐานของสฤณพรหมันหรือพระเจ้า ซึ่งมีลักษณะแผ่กระจายครอบคลุมจักรวาลมาโดยตลอด

2. ชีวาคมน์ หมายถึง อาตมันของชีวะ ซึ่งชีวะในปรัชญาศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนี้ หมายถึงสิ่งมีชีวิตที่ประกอบขึ้นด้วยร่างกายและวิญญาน ร่างกายเกิดขึ้นจากการผสมของดิน น้ำ ไฟ ลม ส่วนวิญญานเป็นส่วนหนึ่งของอาตมันสากล⁶⁴ ชีวาคมน์ในส่วนย่อยของแต่ละบุคคลเป็นส่วนย่อยของปรมาตมัน ซึ่งเมื่อจะกลับไปรวมกับปรมาตมันเดิมไม่ได้ จะเวียนว่ายตายเกิดเรื่อยไป จนกว่าจะถึงโมกษะ (วิมุติ) ความหลุดพ้น จึงจะไปรวมกับพรหมันเป็นการพันทุกซ์ไม่ต้องกลับมาเกิดใหม่⁶⁵

ในปรัชญากลุ่มนาสติกะ โดยเฉพาะทัศนะของปรัชญาเซนแบ่งวิญญานออกเป็น 2 ชนิด คือ

1. ชีวะ เป็นวัตถุที่มีวิญญานหรือความนึกคิด และเซนยังแบ่งย่อยชีวะออกเป็น 2 คือ

1.1. พันรชีวะ หมายถึงวิญญานของคนที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในมนุษย์ สัตว์ นรก สวรรค์ ตราบใดที่ยังไม่มีการหลุดพ้นจะมีการเกิด ความเจริญเติบโต ความร่วงโรย ความชรา และ ความตาย ซึ่งเป็นลักษณะของโลก

1.2. มฤตชีวะ หมายถึงวิญญานที่เข้าถึงนิรวาณ หรือโมกษะ การบรรลุโมกษะ คือ การทำวิญญานให้บริสุทธิ์จากกรรมเก่าและกรรมใหม่อย่างสิ้นเชิง การที่จะหลุดพ้นกรรมได้ต้องทำการกำจัดกรรม คือ ไม่รับกรรมใหม่ด้วยปฏิบัติที่เรียกว่า ปฏิบัตินิรชา การเปลื้อง คือ การอดอาหาร

⁶³ Ruth Reyna. Introduction to Indian Philosophy. New Delhi : Tata McGraw Publishing Co.Ltd., 1972, pp. 51 – 55.

⁶⁴ เตือน คำดี. ศาสนาสาคร. หน้า 75.

⁶⁵ ธนู แก้วโอภาส. ศาสนาโลก. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ล่อจิก. ม.ป.ป. หน้า 173.

ไม่รับประทานอาหารบางชนิด ไม่ติดในรสอาหาร อยู่ในที่สงบ รักษาร่างกายให้สะอาด เข้าสมาธิ และละอึดตา

4. หน้าที่ของวิญญาน

ตามทัศนะของปรัชญาโยคะ ถือวิญญานหรือจิตมีหน้าที่ในการทำงาน 5 ขั้นตอนด้วยกันที่เรียกว่า “จิตภูมิ”⁶⁶

1. ภาวะที่จิตออกไปเที่ยวที่อื่น ภาวะเช่นนี้ เป็นภาวะแห่งจิตท่องเที่ยวและชมชอบอยู่กับอารมณ์ต่างๆ ที่เข้ามากระทบ เรียกว่า กษิปปตา
2. ภาวะที่จิตมีนเมาในเวลาหลับ เรียกว่า มูฆ
3. ภาวะที่จิตสงบ เรียกว่า วิกษิปปตะ
4. ภาวะที่จิตเป็นสมาธิหรือมีอารมณ์เป็นหนึ่ง คือทำให้จิตยึดเอาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งที่เรากำลังพิจารณาอยู่นั้น เรียกว่า เอกัคคะ

5. จิตที่กั้นกัณท์ทั้งหมดของการเพ่ง เรียกว่า นิรุทธะ

ในบรรดาจิตภูมิทั้ง 5 นั้น จิตภูมิทั้งสามข้อแรกไม่นับเนื่องอยู่ในจิตของผู้ปฏิบัติ

โยคะ

ส่วนจิตภูมิที่ 4 และ 5 ย่อมควรแก่การบำเพ็ญโยคะ⁶⁶

ในปรัชญาโยคะกล่าวว่าหน้าที่ของวิญญานนั้นมีอยู่ 5 ประการด้วยกัน คือ

1. ประมาณะ คือการรับรู้ที่ถูกต้อง หมายถึง การรับรู้ของจิตทางใดทางหนึ่งใน 3 ทาง คือ
 - 1.1. ทางแรก เป็นการรับรู้โดยประจักษ์ ได้แก่ การรับรู้โดยทางประสาทสัมผัสทั้งห้า หรือการสัมผัสกับความรู้สึกภายใน (เจตสิก) เช่น ความรู้สึกรัก โกรธ เกลียด เป็นต้น
 - 5.2. ทางที่สอง คือ การรับรู้โดยการอนุมาน หมายถึงการที่จิตรับรู้เกี่ยวกับสภาพหรือลักษณะทั่วไปของสิ่งต่างๆ โดยอาศัยการใช้เหตุผล
 - 5.3. ทางที่สาม คือ การรับรู้โดยการอาศัยการบอกเล่าของผู้อื่น
6. วิปรระยะ คือ การรับรู้ที่ผิดหรือคลาดเคลื่อน หมายถึง การรับรู้ที่ไม่สอดคล้องกับข้อเท็จจริง เช่น เห็นเชือกเป็นงู เห็นม้าเป็นลา เป็นต้น และยังหมายรวมไปถึงความสงสัยและการรับรู้ที่ไม่แน่นอนด้วย
7. วิกัลปะ คือ การรับรู้แต่สักว่าคำพูดหรือเป็นเพียงจินตนาการ หมายถึง การรับรู้ที่เป็นจริงเพียงในคำพูด แต่ไม่เป็นจริงหรือมีอยู่จริงๆ ในทางประสบการณ์ (ประจักษ์) เช่น พูดว่า หนวดเค้า เขาระคาย เป็นต้น

⁶⁶ ทองหล่อ วงษ์ธรรมา. ปรัชญาอินเดีย. หน้า 95.

8. นิทรา คือ การหลับหรือการไม่รับรู้ หมายถึง สภาพที่จิตไม่มีการรับรู้อารมณ์ทั้งปวงทั้งภายในและภายนอก การไม่รับรู้ชนิดนี้หมายถึง การนอนหลับที่ปราศจากการฝันหรือหลับสนิท

9. สมฤติ คือ การจำ หมายถึง การนึกย้อนกลับไปถึงประสบการณ์ที่ผ่านมา และประสบการณ์นั้นๆ ก็ยังเป็นภาพพิมพ์อยู่ในใจ ไม่ได้เลือนหายไปจากความทรงจำ การจำได้ถึงเหตุการณ์หรือประสบการณ์เก่าๆ⁶⁷ นี้จัดเป็นธรรมชาติของวิญญานหรือจิต

ทั้งหมดนี้เป็นแนวคิดเรื่องของวิญญาน ในทัศนะของนักปราชญ์ทั้งตะวันตกและตะวันออก ที่พยายามหาคำตอบจากเรื่องดังกล่าว

2.4. วิญญานในทัศนะของนักปราชญ์ไทย

มีนักปราชญ์ไทยหลายท่านที่ให้ความสนใจเกี่ยวกับเรื่องวิญญาน และทำการศึกษาค้นคว้าในเรื่องนี้ ในเรื่องดังกล่าวบางท่านก็มองว่า เรื่องวิญญานเอาไว้มันจะต้องตีความให้เข้าใจ เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในบริบทและสถานการณ์แวดล้อมที่ต่างกัน บางท่านมีความเห็นว่าเมื่อพระพุทธเจ้าว่าเอาไว้อย่างไร ก็ควรที่จะถือเอาตามนั้น ไม่ควรที่จะตีความให้ผิดจากพจน์ที่ปรากฏอยู่ ดังนั้น ในที่นี้จึงใคร่ยกมากล่าวเพียง 2 ท่านที่ให้ความหมายของวิญญานเอาไว้ คือ ท่านพุทธทาสภิกขุ และอาจารย์พร รัตนสุวรรณ ซึ่งแต่ละท่านให้ความหมายเอาไว้ ดังนี้

1. ความหมายของวิญญาน

คำว่า “วิญญาน” มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชานาติติ วิญญาณั ที่ชื่อว่า วิญญาน เพราะมีความหมายว่า รู้แจ้ง รู้พิเศษ รู้ต่างๆ⁶⁸

ใน The Pali Text Society's Pali-English Dictionary ให้ความหมายเอาไว้ว่า “วิญญาน หมายถึง คุณสมบัติของจิตที่เป็นองค์ประกอบของแต่ละคน, สิ่งที่จะช่วยพยุง(ป้องเจกบุคคล) ชีวิต, พลังแห่งชีวิต (สิ่งที่จะพาให้กลับมาเกิดอีกครั้ง), สิ่งที่ทำให้ชีวิตมีความรู้สึก, ความรู้สึกทั่วๆ ไป (การทำหน้าที่ระหว่งนามกับรูป), พลังที่ก่อให้เกิดชีวิตใหม่, สิ่งที่ทำให้ชีวิตเคลื่อนไหว, จิตที่ออกจาก

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 95 – 96.

⁶⁸ บรรจบ บรรณรุจิ. จิต มโน วิญญาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ม.ป.ป. หน้า 21.

ร่างเดิมไปสู่ที่อื่น, การเปลี่ยนแปลงสภาพ (เป็นไปตามกรรม) ของแต่ละคน (หลังจากตายไปแล้ว) ในภพต่อไป”⁶⁹

ท่านพุทธทาสภิกขุแห่งสวนโมกขพลาราม ได้ให้ความหมายของวิญญานเอาไว้ว่า

คำว่า “วิญญาน” ในที่นี้หมายถึงจิตที่ทำหน้าที่รู้สึกที่ตา ที่หู ที่จมูก ที่ลิ้น ที่กายทั่วๆ ไป และตลอดจนถึงที่มโนทวาร คือที่ใจเองด้วย ศัพท์ว่า วิญญาน นี้แปลว่า รู้แจ้ง ก็จริง แต่ในที่นี้หมายถึงเท่าที่รู้ตามธรรมชาติ ไม่ได้หมายความว่ารู้ถูกต้องก็หาไม่ได้ เพียงแต่รู้ชนิดที่เมื่อมีอะไรมากระทบทางตา ก็มารับรู้อารมณ์ทางตา จนรู้สึกว่ามันเป็นรูปนั้นรูปนี้ เมื่ออะไรกระทบทางหู จะรู้สึกว่าเป็นเสียงนั้นเสียงนี้ขึ้นมา...จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ตลอดจนถึงทางใจนี้เอง เรียกว่า วิญญาน⁷⁰ วิญญานจึงไม่ได้หมายความว่า เป็นวิญญานภุคผิ ปัสสาวะ⁷¹ แต่ วิญญานที่แท้จริงนั้นมีอยู่เพียง 6 เท่านั้น คือ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน จีฬาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน⁷²

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้ให้ความหมายว่า วิญญาน หมายถึงการรับรู้ที่เกิดขึ้นชั่วขณะหนึ่งๆ เมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายถูกต้องสัมผัส และใจถูกต้องมโนภาพ แต่วิญญานแบบนี้ก็เป็นเพียงการแสดงตัวออกมาของวิญญานอีกตัวหนึ่ง ซึ่งซ่อนอยู่ภายในไม่รับรู้สิ่งภายนอกใดๆ วิญญานตัวในนั้นเรียกว่าวักคจิตวิญญานหรือภวังคจิต เช่น วิญญานในขณะที่นอนหลับหรือตายเมื่อถึงคราวตาย วิญญานดวงสุดท้ายที่ดับเรียกว่า จุตติวิญญาน และวิญญานดวงแรกที่เกิดขึ้นเรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาน หรืออาจหมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์, หมายถึง ความรู้ประเภทอื่นพื้นหรือความรู้ที่เป็นตัวอื่น เป็นฐานและเป็นทางเดินให้แก่นามจันท์อื่นๆ เกี่ยวข้องกับนามจันท์อื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้น และความรู้ตาม ที่ว่าเป็นความรู้ต้น คือเป็นความรู้เริ่มแรก เมื่อเห็น ได้ยิน เป็นต้น (เกิดวิญญานขึ้น) จึงจะรู้สึกขึ้นใจ หรือบีบคั้นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนดได้ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำนงตอบและคิดปรุงแต่งไปต่างๆ (สังขาร) ...ที่รู้ตาม คือรู้ควบไปตามกิจกรรมของจันท์อื่นๆ เช่น รู้สึกสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญญาน) (พึงสังเกตว่า รู้สึกสุข กับรู้ว่าเป็นสุข ไม่เหมือนกัน) รู้สึกบีบคั้นใจไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญญาน)

⁶⁹ T.W. Rhys Davids, and William Stede. The Pali Text Society's Pali-English Dictionary. Luzac & Company, Ltd., 1966. p. 618

⁷⁰ พุทธทาสภิกขุ. คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, 2535. หน้า 100.

⁷¹ พุทธทาสภิกขุ. แก่นพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา, ม.ป.ป. หน้า 9.

⁷² พุทธทาสภิกขุ. ปฏิจ্ঞสมุปบาทหลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป. หน้า 34.

หมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดปรุงแต่งตั้งเจตน์จำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควบอยู่พร้อมกันด้วยโดยตลอด กระแสความรู้ขึ้นขึ้นซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควบไปกับนามจันธอื่น ๆ หรือกิจกรรมทุกอย่างในจิตใจ นี้เรียกว่า วิญญาณ⁷³

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ให้ความหมายของวิญญาณเอาไว้ว่า

คำว่า “วิญญาณ” เป็นอีกสิ่งหนึ่งนอกเหนือจากร่างกาย วิญญาณไม่ใช่สมอง วิญญาณไม่ใช่กระแสไฟฟ้า วิญญาณไม่ใช่สสาร โดยธรรมชาติ วิญญาณเป็นพลังชนิดหนึ่ง แต่เป็นพลังงานที่เป็นนามธรรม คำว่า นามธรรม หมายความว่า เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะสัมผัสได้ด้วยประสาททั้งห้า คือจะใช้ตา ดู ใช้หู ฟัง ใช้จมูกดมกลิ่น ใช้ลิ้นชิมรส หรือใช้มือจับถูกต้องไม่ได้ แต่วิญญาณก็ไม่ใช่สิ่งลึกลับ เพราะวิญญาณได้แสดงตัวออกมาเสมอ เช่น ตาเห็นก็คือวิญญาณ หูได้ยินก็คือวิญญาณหู สมองคิดก็คือวิญญาณนึกคิด⁷⁴ วิญญาณเป็นนามธรรม วิญญาณเป็นตัวละครสำคัญที่สร้างสมองและอวัยวะทุกอย่างในร่างกาย หลังจากตายแล้ววิญญาณก็ยังอยู่ ในเมื่อวิญญาณยังมีกิเลส และวิญญาณนี้แหละที่จะต้องสร้างชีวิตต่อไปอีกไม่มีที่สิ้นสุดตราบนานเท่าที่กิเลสกรรมยังไม่สิ้น⁷⁵

2. ธรรมชาติของวิญญาณ

ท่านพุทธทาสภิกขุมองว่า วิญญาณหรือจิตเป็นสิ่งที่มีความรู้ หรือมีความเป็นประภัสสรแวววาวอยู่ในตัวของมันเอง แต่มีอะไรมาห่อหุ้มหรือมีอะไรเกิดขึ้น คอยหุ้มอยู่เสมอ ความรู้ หรือความที่เป็นประภัสสรนี้ก็ไม่ปรากฏ เพราะฉะนั้นเราเพียงแต่ทำหน้าที่กีดกันเอาไว้ อย่าให้มีสิ่งสกปรกนั้นเกิดขึ้นห่อหุ้มจิต

หรือพูดอีกอย่างหนึ่งก็ว่า เปลื้องสิ่งสกปรกนั้นออกไปเสียจากจิต จิตนั้นก็มีความรู้และมีความเป็นประภัสสร สวยงามได้โดยตัวมันเอง การที่จะทำให้จิตประภัสสรได้นั้น ก็จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการฝึก การฝึกก็คือการคอยชำระล้างอะไรอย่างหนึ่งที่มันคอยจะเกิดขึ้นมาห่อหุ้มจิต

ท่านพุทธทาสภิกขุมองว่า จิตหรือวิญญาณเป็นธาตุชนิดหนึ่ง เหมือนธาตุทั้งหลาย มีคุณสมบัติตามหน้าที่ของมัน คืออาจจะรู้ หรือรู้สึก หรือรู้แจ้งได้ แล้วก็เป็นประภัสสรอยู่ตามธรรมชาติ แต่แล้วก็มีกิเลสเป็นพวกเจตสิกกรรม คือสิ่งที่เข้ามาและต้องจิตปนเข้ามา เหมือนเอาโคลนใส่ลงไป

⁷³ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532. หน้า 17-18.

⁷⁴ พร รัตนสุวรรณ. วิญญาณคืออะไร เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, 2539. หน้า 4-5.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

ในน้ำที่ใสๆ ก็เป็นน้ำโคลนไป พอแยกโคลนออกได้ก็เป็นน้ำใสตามเดิม นี่ก็เป็นธรรมชาติของจิตในลักษณะหนึ่ง⁷⁶

ธรรมชาติของวิญญานในอีกความหมายหนึ่ง ก็คือการรับรู้อารมณ์โดยผ่านทางวิญญาน 6 คือ จักขุวิญญาน โสทวิญญาน ชานวิญญาน จีหวาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญานเท่านั้น ท่านพุทธทาสมองว่า แม้แต่วิญญานที่อธิบายเอาไว้ใน ปฏิจตสมุปบาทแบบक्रमภพक्रमชาตินั้น เป็นเรื่องที่อยู่นอกเหนือจากพุทธพจน์ทั้งสิ้น เพราะนั่นเป็นการพูดแบบภาษาคน ไม่ใช่ภาษาธรรม ก็เลยกลายเป็นปฏิสนธิวิญญานไป หรือหากจะมองในแง่ของปฏิสนธิวิญญาน ก็มองได้เช่นกัน เพราะวิญญานในความหมายนี้เป็นธรรมชาติที่มันสืบต่อการเกิด “ตัวกู” ให้ติดๆ กันไป “ปฏิสนธิวิญญาน” จึงเป็นเรื่องของการอุปาทานให้สืบต่อเป็นตัวกู – ของกู ไม่ใช่เกี่ยวกับเรื่องหลังจากตายแล้ว แต่เกี่ยวกับเรื่องที่นี่ เดียวนี้ ทั้งนี้ มันเป็นเรื่องอารมณ์แห่งการคิด และความสำเร็จแห่งการคิด และความฝังตัวลงไปในการณ์นั้น “อารมณ์นั้น” จะเป็นที่ตั้งแห่งวิญญานที่จะเป็นเหตุให้เกิดตัวกู – ของกู⁷⁷ ความหมายของอารมณ์นั้น หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางผิวหนัง ซึ่งมีอยู่ภายนอก ที่เรียกว่าภายนอก หมายความว่า นอกจากตัวเรา รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส นี้อยู่นอกตัวเรา แล้วจะเข้ามากระทบตัวเราโดยผ่านทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย สิ่งภายนอกที่จะมากระทบเหล่านี้เรียกว่าอารมณ์⁷⁸ หรือแม้แต่ตัววิญญานที่พาไปเกิดในครรภ์มารดาท่านก็ให้ความหมายว่า นามรูปหยั่งลงใน (ปฏิสนธิวิญญาน) คือ หยั่งลงใน “หัวใจ” ของคน หมายความว่า ก่อนหน้านี้นามรูป (กายกับใจ) นี้มันไม่ได้ทำอะไร ราวกะมันนอนหลับอยู่ที่ไหนก็ไม่รู้ พอสิ่งที่ว่านี้เกิดขึ้น คือได้รับอารมณ์มาสำหรับคิด ดำเนินตามความคิด จิตฝังลงไป มันก็เกิดเป็นปฏิสนธิวิญญานขึ้นมา ทำให้ร่างกายกับใจนี้เปลี่ยนไปเป็นรูปนาม พร้อมที่จะปรุงแต่ง...เมื่อมีอารมณ์เข้ามา จิตคิด จิตสำเร็จตามความคิด จิตฝังตัวลงไปนั้น อารมณ์ที่ถูกกระทำอย่างนั้น กลายเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน⁷⁹

คำว่า “ภพใหม่” ก็เป็นอีกคำหนึ่ง ที่มีความหมายสืบสานคือความคิดที่เป็นตัวกูของกูอันใหม่ เมื่อเรื่องตัวกูของกูอันเก่าจบสิ้นลงไปแล้ว มันก็ได้อารมณ์อื่น เมื่อวิญญาน⁸⁰ เป็นผลสืบต่อมา

⁷⁶ พุทธทาสภิกขุ. บรรณธรรม ภาคปลาย. พิมพ์ครั้งที่ 4. ม.ป.ท.: ธรรมทานมูลนิธิ ไชยา, 2525. หน้า 515.

⁷⁷ พุทธทาสภิกขุ. อิทปิปัจจยตา. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ, 2530. หน้า 342.

⁷⁸ พุทธทาสภิกขุ. จิตว่างในชีวิตประจำวัน. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ., ม.ป.ป. หน้า 37.

⁷⁹ พุทธทาสภิกขุ. อิทปิปัจจยตา. หน้า 343.

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

จากมูลเหตุดังที่กล่าวมาแล้วได้อารมณ์อื่น ก็ได้ทำให้เกิดภพใหม่⁸¹ ธรรมชาติของวิญญูณจึงเป็นเรื่องเกิดดับอยู่อย่างนี้ เมื่ออารมณ์เก่าหมดไป อารมณ์ใหม่ก็เข้ามาแทนที่สืบทอดไปอย่างนี้ไม่ขาดสาย

ท่านพุทธทาสไม่เชื่อว่าชีวิตหลังความตายจะต้องมีสิ่งที่ว่า “วิญญูณ” ล่องลอยไปเกิด เพราะฉะนั้นสัมภเวสีอย่างภาษาคนทั่วไปที่เชื่อว่ามีวิญญูณไปเกิดนั้น ไม่ใช่สัมภเวสีตามที่มียุอยู่ในพระพุทธศาสนา สัมภเวสี คือ จิตของปุณฺณธรรมคาในเวลานั้นไม่มีต้นเหตุหาอุปาทานยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวเป็นคน จิตที่ว่างอยู่เองตามธรรมชาติตามธรรมดาในชีวิตคนธรรมดาสามัญทั่วไปนี้คือสัมภเวสี

ดังนั้น สัมภเวสีจึงไม่ได้หมายความว่าอย่างที่คนทั่วไปเข้าใจกันที่บอกว่า พอตายก็เอาร่างใส่โลงแล้ววิญญูณเที่ยวล่องลอยไปหาที่เกิด นั้นเป็นสัมภเวสี ผมไม่ถือว่าอย่างนั้นเป็นสัมภเวสี⁸²

อาจารย์พร รัตนสุวรรณมองว่า วิญญูณเป็นธรรมชาติที่เจตน์จำนง เพราะวิญญูณที่จะเกิดขึ้นนั้นจะต้องประกอบด้วยเจตนาเสมอ เพราะถ้าเจตนาไม่มีวิญญูณย่อมเกิดไม่ได้ และอาจารย์พรได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับธรรมชาติของวิญญูณในฐานะที่เป็นตัวสร้างสรรพเอาไว้นี้

1. การสืบทอดโดยอาศัยระบบของชีวิตที่ถ่ายทอดมาทางกรรมพันธุ์ หรือบุคคลิกหนึ่งหนึ่งคือการสืบทอดทางสายโลหิต

2. การสืบทอดโดยวิจิตรและปฏิสนธิ เพราะท่านเชื่อว่าคนหรือสัตว์ เมื่อตายแล้ววิญญูณจะออกจากร่างไปเกิดใหม่ ไปสร้างชีวิตใหม่ แต่ถ้าจะพูดให้ถูกต้องตามความหมายจริงๆ ก็คือวิญญูณเมื่อดับพร้อมกับชีวิตที่ตายแล้ว ในขณะที่ต่อมาวิญญูณก็จะเกิดอีก โดยอาศัยกรรมและกิเลสที่มีอยู่ในตัวของมัน และเมื่อวิญญูณเกิดอีก วิญญูณก็จะสร้างร่างกายหรือสร้างชีวิตขึ้นอีก

วิญญูณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปนั้น ท่านได้อธิบายเอาไว้ว่า วิญญูณเป็นปัจจัยให้เกิด “นาม” หมายความว่า วิญญูณเป็นปัจจัยให้เกิด เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูณ เป็นปัจจัยให้เกิด “รูป” หมายความว่า เป็นปัจจัยให้เกิดร่างกายและพฤติกรรมแห่งร่างกาย

วิญญูณเป็นปัจจัยให้เวทนา หมายถึง ก่อให้เกิดความรู้สึก แต่ความรู้สึกที่เรียกว่าเวทนานี้ มีความจำกัด คือ หมายถึงความรู้สึกที่เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือความรู้สึกเฉยๆ เท่านั้น ... เวทนาเหล่านี้เป็นความรู้สึกประเภทหนึ่งที่มีอยู่ในวิญญูณ จึงสังเกตว่าทุกขณะที่มีความรู้สึกเห็นหรือได้ยิน หรือความรู้สึกอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นจะมีเวทนาทั้ง 3 นี้เสมอ ดังนั้น เวทนาจึงเป็นเจตสิกอย่างหนึ่ง สิ่งที่เป็นเจตสิกนั้น หมายความว่า เป็นสิ่งที่เกิดมาจากวิญญูณโดยตรง...

วิญญูณเป็นปัจจัยให้เกิดสัญญา หมายถึง สิ่งต่างๆ ที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ... สัญญาเป็นเจตสิกอย่างหนึ่ง เป็นปรากฏการณ์อันหนึ่งของวิญญูณ มีมูลฐานเกิดมาจากวิญญูณโดยเฉพาะ สิ่งที่ทำหน้าที่จดจำสิ่งต่างๆ ไม่ใช่สมอง สมองเป็นเพียงเครื่องมือของวิญญูณ

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 345.

⁸² พุทธทาสภิกขุ. ปฏิจจนูปบาท. หน้า 72.

สมองเป็นเพียงอายตนะอย่างหนึ่ง วิญญาณจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยอายตนะ ไม่มีอายตนะวิญญาณเกิดไม่ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมโนวิญญาณ มีความเกี่ยวข้องกับสมองอย่างใกล้ชิดที่สุด วิญญาณจะทำหน้าที่จดจำได้ดีหรือไม่ดี ความสำคัญขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของสมอง...

วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร ... สังขารในที่นี้ไม่ใช่ร่างกายและไม่ใช่สิ่งแวดล้อม แม้ว่าจะสิ่งเหล่านี้จะมีบทบาทสำคัญในการที่จะทำให้วิญญาณคิดหรือเลวก็ตาม แต่เพราะเหตุที่ความสำคัญอันแท้จริงอยู่ที่สันดาน เพราะฉะนั้น คำว่า สังขาร จึงหมายถึง สันดาน สันดาน หมายถึง การสืบต่อทั้งความรู้สึกที่เป็นฝ่ายดี และที่เป็นฝ่ายชั่ว...⁸³

วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิด “รูป” ได้แก่ มหาภูตรูป 4 และอุปาทายรูป ท่านได้อธิบายเอาไว้ดังนี้

มหาภูตรูป ได้แก่ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ...อาโปธาตุ ธาตุน้ำ คือ น้ำดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันทัน น้ำตา เพลวมน้ำ น้ำลาย...เตโชธาตุ ธาตุไฟ คือ ความร้อนที่ยังกายให้อบอุ่น ความร้อนที่ยังกายให้กระวนกระวาย...วายุธาตุ ธาตุลม คือ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในกระเพาะ ...⁸⁴

อุปาทายรูป คือรูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น ได้แก่ ประสาททางตา หู จมูก ลิ้น กาย และสมอง ชีวิตของรูป ลักษณะแห่งเพศหญิงและเพศชาย รูปเหล่านี้เรียกว่าอุปาทายรูป เป็นรูปที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมหาภูตรูป 4 และมีวิญญาณเป็นปัจจัย⁸⁵

รวมความว่าธรรมชาติของวิญญาณในทัศนะของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ ท่านมองวิญญาณเป็น 2 กระแส คือ เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์โดยผ่านทางทวารทั้ง 6 และวิญญาณที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ คือ ถือกำเนิดในภพใหม่ ชาติใหม่

3. ประเภทของวิญญาณ

ท่านพุทธทาสแบ่งวิญญาณออกเป็น 2 ชนิด คือ

1. วิญญาณประจำ หมายความว่า มันรู้สึกเพียงสักว่าเรามีชีวิตอยู่ยังไม่ตาย แต่ไม่เกิดความรู้สึกคิดนึกปรุงแต่งอะไร หรือพูดอีกนัยหนึ่งก็คือวิญญาณที่ทำให้มีชีวิตอยู่
2. วิญญาณแห่งการคิดปรุงแต่ง เป็นวิญญาณที่ทำให้เกิดความรู้สึกปรุงแต่งยึดมั่นถือมั่นอะไรเป็นตัวของกูอย่างนี้ เป็นต้น

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 331 – 341.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 342.

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 349.

คนเราธรรมดาไม่มีวิญญาณ 2 ชนิดนี้อยู่เสมอไป อย่างเรานั่งอยู่ ตาเราก็เห็นรูป หูเราได้ยินเสียง แต่เราไม่มีความทุกข์ จมูกเราก็รู้กลิ่น ลิ้นเราก็รู้รส แต่เราไม่มีความทุกข์ เพราะยังไม่เกิดอะไรที่ทำให้เป็นความปรุ่งแต่ง ยึดมั่นถือมั่นขึ้นมาทางตาทางหูเป็นต้น

ฉะนั้น วิญญาณเช่นนี้หรือจิตชนิดนี้ยังไม่เป็นทุกข์ สบายดี แต่เมื่อใดเลยนี้ไป ความคิดนึกเลยนี้ไป ไปรับเอาเวทนาที่เกิดจากวิญญาณนั้นมาปรุ่งแต่งให้เกิดตัณหา อุปาทาน อยากอย่างนั้น อยากอย่างนี้ หรือต้องการอย่างนั้นต้องการอย่างนี้ขึ้นมา ก็เป็นวิญญาณ หรือจิตที่มีความทุกข์...⁸⁶

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ แบ่งวิญญาณออกเป็น 2 ประเภทเช่นกัน⁸⁷ คือ

ประเภทหนึ่ง เป็นวิญญาณที่มีความรู้สึกนึกคิดที่เป็นไปโดยไม่รู้สีกตัว วิญญาณนี้เรียกว่า ภาวักวิญญาณหรือภาวักจิต

ประเภทที่สอง เป็นวิญญาณที่มีความรู้สึกนึกคิดเป็นไปโดยรู้สีกตัว วิญญาณส่วนนี้เรียกว่า วิถีวิญญาณหรือวิถีจิต

อาจารย์พรได้ชี้ให้เห็นถึงวิญญาณทั้งสองชนิดว่า ต้นไม้มีแต่ภาวักวิญญาณ ส่วนวิถีวิญญาณไม่มี พวกพืชหรือสัตว์ชั้นต่ำที่ยังไม่มีระบบประสาท ไม่มีสมองนั้นมีแต่ภาวักวิญญาณ ส่วนวิถีวิญญาณยังไม่มี คำว่า ภาวักวิญญาณ หมายถึง วิญญาณที่เป็นรากฐานของชีวิต เช่นต้นไม้จะเกิดขึ้นมาเป็นต้น ปัจจัยสำคัญอยู่ที่เมล็ดของมัน เมล็ดมะม่วงเป็นสิ่งที่มีชีวิตเพราะมันงอกขึ้นมาได้ เพราะฉะนั้นเมล็ดมะม่วงจะต้องมีวิญญาณ และเมล็ดนี้แหละที่เป็นการตัวการทำให้ต้นมะม่วงเกิด วิญญาณที่ทําย่างนี้เรียกว่าภาวักวิญญาณ จะสังเกตเห็นว่า ภาวักวิญญาณจะทำหน้าที่ของมันโดยไม่รู้สึกตัว ภาวักวิญญาณเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จิตไร้สำนึก ส่วนวิถีวิญญาณนั้น เมื่อเกิดความรู้สึกนึกคิดอย่างใดก็ตาม เรารู้สึกตัวว่ามันมีความรู้สึกนึกคิดอย่างไร เพราะฉะนั้น วิญญาณส่วนนี้จึงเรียกว่า จิตสำนึก⁸⁸ วิถีวิญญาณในความหมายที่แท้จริงของท่านก็คือวิญญาณ 6 นั้นเอง เช่น การเห็น การได้ยิน การรู้สีกกลิ่น การรู้รส รู้สัมผัสทางกาย และการนึกคิดต่างๆ เหล่านี้เรียกว่าวิถีจิต⁸⁹

⁸⁶ พุทธทาส อินทปัญโญ. ธรรมานุกรม ธรรมโฆษ ฉบับประมวลธรรม. เล่ม 3. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2540. หน้า 128 – 129.

⁸⁷ พร รัตนสุวรรณ. วิญญาณคืออะไร เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, 2539. หน้า 15 – 16.

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

⁸⁹ พร รัตนสุวรรณ. พุทธวิทยา เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่สาม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, 2537. หน้า 205.

4. หน้าที่ของวิญญาน

ท่านพุทธทาสภิกขุมองว่า การทำหน้าที่ของวิญญาน จะต้องอาศัยธาตุอื่นมาร่วมระบบ จะทำหน้าที่โดยลำพังไม่ได้ วิญญานนั้นทำหน้าที่ที่ตา ที่หู ที่จมูก ที่ลิ้น ที่กาย และที่หัวใจ หมายความว่าเมื่อถึงโอกาส ไม่ได้ทำตลอดเวลา หรือทำอยู่ตลอดเวลาไม่ได้ ทำก็ต่อเมื่อตาถึงกับกับรูป แล้ววิญญานก็มาทำหน้าที่ทางตา ก็เรียกว่า เกิดจักขุวิญญาน ...เรามีหูอยู่ เมื่อมีเสียงมาถึงกันเข้า ก็จะได้ยินทางหูก็เกิดวิญญานทางหู เรียกว่า โสตวิญญาน มีจมูกอยู่ กลิ่นมาสัมผัสเข้า ...เกิดวิญญานทางจมูก ได้กลิ่น เมื่อจมูกได้กลิ่นเกิดวิญญานทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาน ลิ้นมีอยู่ รสเข้าไปถึงเกิดการรู้รส ก็เกิดวิญญานทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน มีผิวหนังเมื่ออะไรมากระทบเข้า รู้สึกทางผิวหนังเกิดวิญญานทางผิวหนัง เรียกว่า กายวิญญาน หทัยมีอยู่ มีอะไรมากระทบเข้า เกิดความรู้ทางใจ เรียกว่า มโนวิญญาน⁹⁰

ลำดับการทำหน้าที่ของวิญญานธาตุ

เมื่อ	รูป	มากระทบตา	ซึ่งจะมีจักขุประสาท	ก่อนเกิด	จักขุวิญญาน
เมื่อ	เสียง	มากระทบหู	ซึ่งจะมีโสตประสาท	ก่อนเกิด	โสตวิญญาน
เมื่อ	กลิ่น	มากระทบจมูก	ซึ่งจะมีฆานประสาท	ก่อนเกิด	ฆานวิญญาน
เมื่อ	รส	มากระทบลิ้นซึ่งจะมีชิวหาประสาท	ก่อนเกิด	ชิวหาวิญญาน	
เมื่อ	สิ่งใด	มากระทบผิวหนังซึ่งจะมีกายประสาท	ก่อนเกิด	กายวิญญาน	
เมื่อ	อารมณ์	มากระทบใจ	ซึ่งจะมีมโนวิญญาน	ก่อนเกิด	มโนวิญญาน ⁹¹

ดังนั้น วิญญานในทัศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ จึงเป็นวิญญานในแง่ของการรับรู้ อารมณ์ ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง 6 เท่านั้นเอง

ในทัศนะของอาจารย์พรหมมองว่า วิญญานทำหน้าที่โดยผ่านทางทวาร 6 เช่นกัน เช่น ในการเห็น เรียกว่า จักขุวิญญาน การได้ยิน เรียกว่า โสตวิญญาน การรู้สีกลิ้น เรียกว่า ฆานวิญญาน การรู้สีกรส เรียกว่า ชิวหาวิญญาน การรู้สีกสัมผัส เรียกว่า กายวิญญาน ความรู้สึกนึกคิด เรียกว่า มโนวิญญาน⁹² ทั้งหมดเหล่านี้เรียกว่าวิญญาน 6 วิญญานในที่นี้มีความหมาย 2 นัย

⁹⁰ พุทธทาสภิกขุ. ประมวลปริมัตถธรรมที่คนธรรมดาควรทราบ. แสงสุทธการพิมพ์, 2532. หน้า 31.

⁹¹ ศีรภรณ์ บัณฑิตชน. แนวคิดเรื่องมนุษย์ในทัศนะของพุทธทาสภิกขุ. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540. หน้า 24.

⁹² พร รัตนสุวรรณ. วิญญานคืออะไร เล่ม 1. หน้า 7.

คือ หมายถึงวิญญานที่เกิดขึ้นมาแล้วรู้สึกตัวได้ ซึ่งได้แก่ความรู้สึกนึกคิด และหมายถึงวิญญานที่ทำหน้าที่โดยไม่รู้สึกรู้สีกตัวเลย วิญญานที่ไม่รู้สึกรู้สีกตัวก็คือจุติวิญญาน ปฏิสนธิวิญญาน และภวังควิญญาน⁹³

วิญญานอีกอย่างหนึ่งที่มีความสำคัญ คือ วิญญานที่ทำหน้าที่สืบต่อกับชีวิตใหม่ในภพนั้น เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาน เพราะวิญญานชนิดนี้เข้าสู่ในจิตโค ก็สร้างสรรค์ชีวิตนั้นให้เจริญเติบโต และวางรากฐานต่างๆ ให้กับชีวิตนั้น รากฐานก็คือ บุคลิกภาพแห่งร่างกาย นิสัย สันดาน สมรรถภาพ โชคชะตา รากฐานจะเป็นอย่างไร ก็สตกแล้วแต่วิญญานนั้นจะมีสัมปยุตธรรม คือ คุณสมบัติเดิมมาอย่างไร วิญญานที่ทำหน้าที่สร้างสรรค์และวางรากฐาน เรียกว่า ภวังควิญญาน⁹⁴

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่คนตายนั้นพอวิญญานจุติ ก็ปฏิสนธิทันที และเมื่อวิญญานทำหน้าที่สืบต่อกับชีวิตใหม่ ซึ่งกินเวลาเพียงชั่วขณะจิตเดียวเท่านั้น แล้วต่อจากนี้ วิญญานก็อยู่ในฐานะแห่งภวังค์เรื่อยไป จนกว่าจะถึงขณะแห่งจุติ

⁹³พร รัตนสุวรรณ. พุทธวิทยา เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 1. ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, 2499. หน้า 118.

⁹⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

บทสรุป

จากการศึกษาพบว่าแนวคิดเรื่องวิญญาณมีกระจายอยู่ทั่วไปตั้งแต่ยุคบุพกาลเป็นต้นมา จนกระทั่งถึงยุคที่เรียกตนเองว่านักปรัชญา ต่างก็แสวงหาคำตอบในเรื่องดังกล่าว และผลจากการศึกษาพบว่า ลัทธิวิญญาณนิยม ลัทธิบูชาบรรพบุรุษ ปรัชญาฝ่ายจิต ปรัชญากลุ่มอาตมิกะ และนาสติกะ ต่างก็เชื่อว่ามีวิญญาณด้วยกันทั้งสิ้น

โดยลัทธิวิญญาณนิยม เชื่อว่าการกระทำของมนุษย์เป็นการกระทำของวิญญาณที่อยู่ในร่างกายของมนุษย์ วิญญาณเป็นเจ้าของพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์ สัตว์คู่ร้ายมนุษย์คู่ร้าย ก็เพราะมีวิญญาณชั่วร้าย ยิ่งกว่านั้นยังมีความเชื่อว่าวิญญาณมีชีวิตอยู่อย่างต่อเนื่อง หรืออมตะ

ลัทธิบูชาบรรพบุรุษ เชื่อว่าวิญญาณทั้งปวงไปจากมนุษย์ที่ตายแล้ว และวิญญาณของมนุษย์ที่ตายแล้วจะบังเกิดในที่ต่างๆ เช่น ในท้องฟ้า ในดิน ในแผ่นดิน ในแม่น้ำ หรือแม้แต่อาศัยอยู่ในบ้านเรือนที่ตนเองเคยอยู่เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ลัทธิบูชาบรรพบุรุษเชื่อว่าวิญญาณเหล่านี้สามารถให้คุณให้โทษได้ หากทำการสักการะบูชาถูกต้องวิญญาณย่อมอำนวยให้เกิดความสุขกับผู้สักการะบูชาได้

ในปรัชญาฝ่ายจิตนิยม และปรัชญาสายพระเวท เชื่อว่าในโลกนี้มีวิญญาณ และวิญญาณนั้นไม่ได้มาจากมนุษย์ แต่เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นเอง ไม่มีใครสร้าง กำหนดรู้ไม่ได้ มีความเที่ยงแท้แน่นอน ไม่มีวันสูญสลายไปจากโลกนี้ และวิญญาณในทัศนะดังกล่าวเป็นวิญญาณอมตะ

ในปรัชญาฝ่ายสสารนิยม มีความคิดเกี่ยวกับวิญญาณในเชิงปฏิเสธวิญญาณอันเป็นอมตะ สสารนิยมมีความเชื่อว่าวิญญาณเป็นอนุที่เล็กที่สุดที่รวมกันอยู่ในร่างกาย หรือแทรกซึมอยู่ตามเซลล์ต่างๆ ในร่างกาย วิญญาณในทัศนะดังกล่าวจะสูญสลายไปพร้อมกับร่างกายเมื่อร่างกายดับสูญหรือตายลง ดังนั้นวิญญาณจึงไม่เป็นอมตะ ไม่มีสิ่งใดที่จะต้องพาไปเกิดเป็นภพเป็นชาติอีกต่อไป

ในทัศนะของนักปราชญ์ไทยก็มีความเชื่อว่ามนุษย์ก็มีวิญญาณ แต่ทั้งสองท่านก็อธิบายวิญญาณไว้คนละแง่มุม โดยท่านพุทธทาสภิกขุ เน้นเฉพาะวิญญาณในเบญจขันธ์ เช่น เมื่อตากระทบรูปเกิดความรู้สึกรู้เห็น เรียกว่าจักขุวิญญาณ หูกระทบกับเสียงเกิดความรู้สึกรู้เห็น เรียกว่าโสตวิญญาณ เป็นต้น ท่านกล่าวว่าวิญญาณก็มีเท่านี้เอง ไม่มีวิญญาณที่เป็นตัวตนพาไปเกิดที่ไหน ถึงแม้พระพุทธเจ้าจะตรัสเรื่องปฏิสนธิวิญญาณ ก็เป็นการตรัสในภาษาธรรม ไม่ใช่ภาษาคน เพราะปฏิสนธิวิญญาณในภาษาธรรมหมายถึงการเกิดความคิดเป็นตัวบุคคลๆ กันไป ก็ทำให้เกิดเป็นปฏิสนธิวิญญาณขึ้นมา ในทัศนะของอาจารย์ รัตนสุวรรณ ให้ทัศนะว่าเมื่อมีหลักฐานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกกล่าวไว้อย่างไรก็น่าจะถือตามนั้น ดังนั้น อาจารย์พร รัตนสุวรรณ จึงอธิบายวิญญาณไว้สองนัย คือ วิญญาณตามนัยเบญจขันธ์ และตามนัยปฏิสังขมูปบาท โดยท่านเน้นหนักไปในเรื่องปฏิสนธิวิญญาณ ท่านมองว่า

เมื่อมนุษย์ตายลงจะต้องมีสิ่งทีพาไปเกิดอย่างแน่นอน คราบไคที่ยังมีกรรมเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง การที่ ท่านทั้งสองอธิบายแตกต่างกันนั้น เป็นเพียงการหยิบยกเอาสิ่งที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกมาอธิบาย คนละแง่มุมเท่านั้น โดยท่านพุทธทาสเลือกเอาเฉพาะวิญญานในเบญจขันธ์ อันเนื่องมาจากการ เข้าใจและสามารถปฏิบัติให้เห็นจริงได้ทันที เพราะเรื่องความทุกข์มันเกิดขึ้นจากวิญญานในชีวิตประจำวัน ไม่ใช่ชีวิตในชาติหน้าภพหน้า แต่อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ท่านมุ่งประโยชน์ถึงชีวิตของ การที่จะปฏิบัติอีกในภพต่อไป หากเราทำความดีในปัจจุบันไว้เมื่อตายลง วิญญานย่อมไปสู่ภพภูมิที่ดีต่อไป

ดังนั้น จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่านัยของวิญญานที่แสดงเอาไว้มีทั้งให้ความหมายที่ตรง กัน และขัดแย้งกัน ซึ่งในเรื่องนี้พระพุทธศาสนาก็ให้ความสนใจเป็นอย่างมาก และมีคำสอนที่เกี่ยวข้อง กับวิญญานอยู่มากมายจะให้คำตอบอย่างไร ผู้วิจัยจะได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องวิญญานที่ปรากฏอยู่ใน พระไตรปิฎกเท่าที่เห็นว่าจะเกิดประโยชน์ต่อการนำมาวิเคราะห์ ในบทที่ 3